

Ilustracja 1. Jerzy Jakubowicz, 1956, fot. ze zbiorów rodziny

Figure 1. Jerzy Jakubowicz, 1956, photo from the family collections

Otrzymano:

31 maja 2024 r.

Zaakceptowano:

11 lipca 2024 r.

MICHAŁ DUDKOWSKI, dr inż. arch.

Odział Warszawski SARP

michal_dudkowski@wp.pl; <https://orcid.org/0009-0009-0819-9919>

DOI: <https://doi.org/10.17388/WUT.2024.0006.ARCH>

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ARCHITEKT JERZY JAKUBOWICZ (1917–1974) — AUTOR ROTUNDY PKO W WARSZAWIE

WPROWADZENIE

Rotunda PKO, wchodząca w skład Strony Wschodniej ulicy Marszałkowskiej, stanowiła jeden z najbardziej charakterystycznych symboli stolicy. W ostatnich latach została zastąpiona nowym obiektem, inspirowanym formą znajdującego się tu pierwotnie dzieła architektury¹. Choć współczesna zabudowa w pewnym stopniu przywołuje pamięć o nieistniejącym już pawilonie, to autor projektu uprzednio stojącego tu budynku jest nieomal zapomniany. Projekt Rotundy PKO przygotował Jerzy Jakubowicz, architekt i pilot w służbie RAF. Niniejszy artykuł posłużyć ma utrwaleniu wiedzy o jego losach i twórczości. Choć zachowały się niektóre jego prace projektowe, a także część szkiców i dokumentów w zbiorach rodzinnych, to jednak upływ czasu, a także los emigranta spowodowały rozproszenie zarówno jego twórczości, jak i zbioru pamiątek po nim. Mimo braku kompletnego *dossier* architekta, warto przedstawić zachowaną wiedzę o faktach dotyczących jego postaci, tak aby stały się szerzej znane i utrwalone. Choć jako autor projektu Rotundy PKO i Domów Towarowych wymieniany jest w niektórych opracowaniach obejmujących tematykę architektury polskiej po II wojnie światowej² oraz w prasie branżowej³ i wzmiankach prasowych z epoki⁴, to jednak nie poświęcono Jakubowiczowi i jego twórczości żadnych publikacji. Nieliczne

¹ Rozbiórkę budynku przeprowadzono w 2017 r., zaś nowy budynek powstał w l. 2018–2019.

² Por. T. Barucki, *Architektura Polski*, Warszawa 1985, s. 202, T.P. Szafer, *Nowa architektura Polska, diariusz z lat 1966–1970*, Warszawa 1972, s. 146.

³ D. Marek, *Nowe realizacje na „Stronie Wschodniej”*, „Architektura”, 1970, nr 9, s. 300.

⁴ *Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza*, „Życie Warszawy”, dodatek ilustrowany do dzienników „Życie Warszawy”, „Życie Częstochowy”, „Życie Radomskie”, nr 25 z 23.06.1963 r.; (z), *Rotunda w centrum stolicy*, „Sztandar Młodych”, nr 188, 08.09.1963 r.; K.K., *Strona Wschodnia w kolorach*, „Stolica”, 22–29.03.1964 r., nr 12–13 (850–851), s. 4–5.

informacje na ten temat, wymagające uzupełnień lub doprecyzowania, znajdują się w książce Przemysław Kaniewskiego *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942–1954*⁵.

TRUDNA DROGA W STRONĘ ARCHITEKTURY

Jerzy Wacław Jakubowicz [il. 1] urodził się 10 listopada 1917 r. w Winnicy na Podolu. Był synem Jana Jakubowicza (?–1919) i Anny Aldony z Suszyckich (1885–1973). Ojciec, powiatowy agronom⁶, niestety zmarł krótko po narodzinach syna, w 1919 r. Matka była nauczycielką w Szkole Handlowej w Winnicy⁷. Tak więc Jerzy wywodził się ze środowiska polskiej inteligencji kresowej.

Wyjazd rodziny z sowieckiej Ukrainy do wolnej Polski nastąpił dość późno, bo dopiero w 1927 r., najpierw do miejscowości Leśna Podlaska, a później do Siedlec, gdzie Jerzy uczęszczał do Powiatowego Gimnazjum im. Hetmana Żółkiewskiego⁸.

W zbiorach rodzinnych zachowały się prace rysunkowe przyszłego architekta z pocz. l. 30 XX w. Szkice te uwiadamiają predyspozycje młodego człowieka do twórczości plastycznej. Cechuje je żywa, zdecydowana kreska i umiejętność przedstawienia postaci [il. 2].

W 1935 r. Jerzy podjął studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Jak wynika z ocen w zachowanym wśród pamiątek rodzinnych indeksie, nauka szła mu dobrze, a nawet bardzo dobrze. Z okresu studiów znany jest projekt, który w 1938 r. przygotował we współpracy z Wiktorem Wiśniewskim, na konkurs na bliźniaczy dom robotniczy [il. 3A, 3B], za który młodzi pretendenci do zawodu architekta otrzymali V nagrodę⁹. W czerwcu 1939 r. Jakubowicz złożył egzamin, tzw. półdyplom z wynikiem dobrym¹⁰.

Niestety wybuch II wojny światowej przerwał studia Jerzego Jakubowicza. Jednak dzięki umiejętnościom rysunkowym prowadził swoisty notatnik z okresu kampanii wrześniowej i utrzymywał otaczające go realia, przedstawiając między innymi żołnierzy różnych armii, tak polskich, jak i niemieckich i sowieckich [il. 4]. Rysunki te pozwalają dostrzec umiejętność karykaturalnego przedstawienia postaci. Jak wynika z tych szkiców, we wrześniu 1939 r. znalazł się w Łęcznej¹¹, a następnie w Łucku¹², podążając na

⁵ P. Kaniewski, *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942–1954*, Warszawa 2013.

⁶ Wg innych określeń geometrą, za: życiorysy Anny Aldony z Suszyckich Jakubowiczowej z końca l. 40. XX w., w zbiorach rodziny.

⁷ Anna Aldona Jakubowicz urodzona na Krymie, gdzie dziad Jerzego, Leon Suszycki (1846–1920), był lekarzem w majątku Wasylówka niedaleko Melitopola, średnie wykształcenie zdobyła w Charkowie, a następnie uczęszczała na żeńskie Wyższe Kursy Bestużewskie w Petersburgu, za: życiorysy Anny Aldony z Suszyckich Jakubowiczowej z końca l. 40. XX w., w zbiorach rodziny.

⁸ Wg dokumentów w zbiorach prywatnych.

⁹ *Konkurs na bliźniaczy dom robotniczy*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 4–5, s. 21–28.

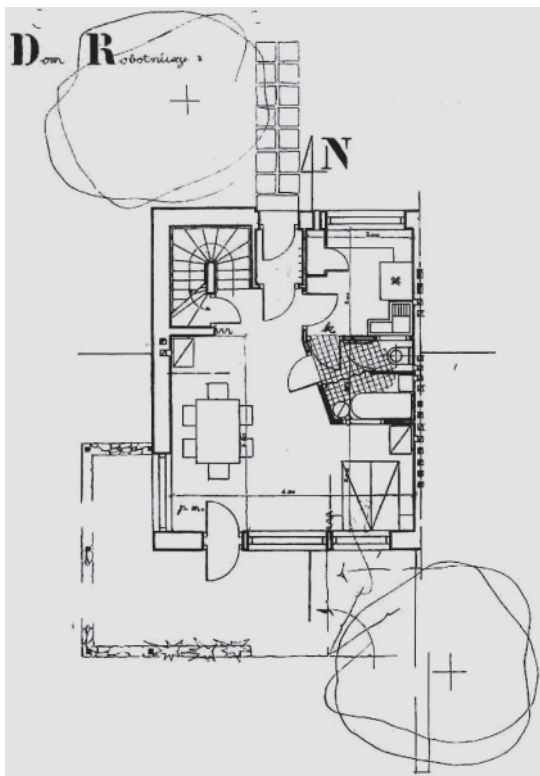
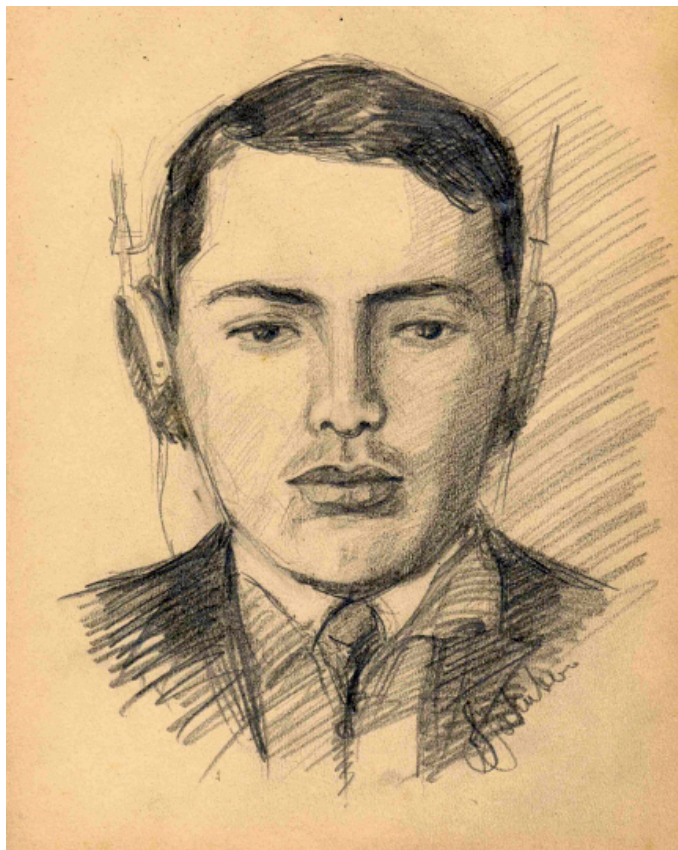
¹⁰ Wykaz studiów (indeks) Jerzego Jakubowicza, Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, 1935–1939, w zbiorach rodziny.

¹¹ Szkice datowane na 13.09.1939 r., w zbiorach rodziny.

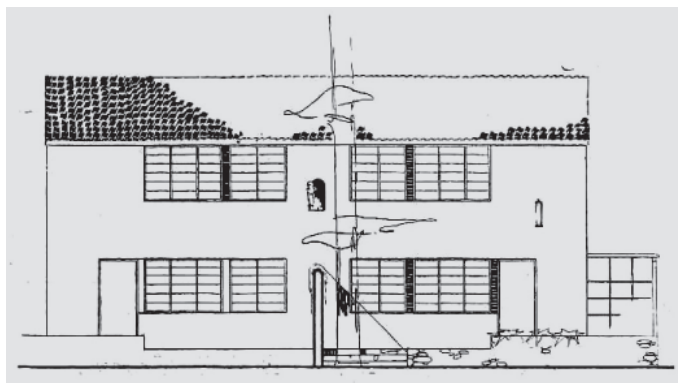
¹² Szkice datowane na 23.09.1939 r., w zbiorach rodziny.

Ilustracja 2. Rysunek Jerzego Jakubowicza, przypuszczalnie autoportret, ok. 1933, ze zbiorów rodziny

Figure 2. A drawing of Jerzy Jakubowicz, probably a self-portrait, ca. 1933, from the family collections

3A

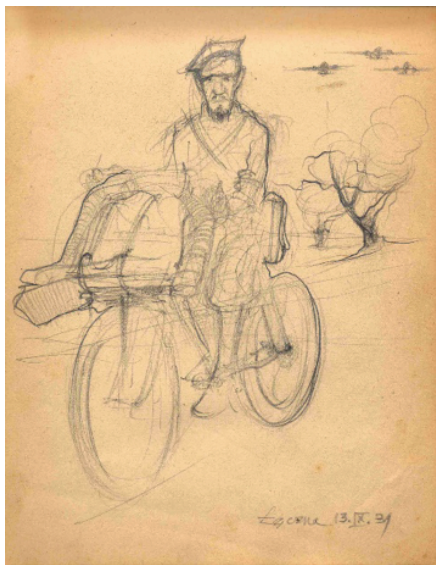
3B

Ilustracja 3. Projekt bliźniaczego domu robotniczego, praca konkursowa, proj. Jerzy Jakubowicz i Wiktor Wiśniewski, 1938, A — rzut parteru, B — elewacja frontowa, wg: *Konkurs na bliźniaczy dom robotniczy*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 4–5, s. 24–25

Figure 3. Semi-detached worker house, competition design, design by Jerzy Jakubowicz and Wiktor Wiśniewski, 1938. A — ground floor plan, B — front elevation, as in “Konkurs na bliźniaczy dom robotniczy” [Competition for a worker semi-detached house], *Młoda Architektura* [Young Architecture], 1938, no. 4–5, pp. 24–25

4A

4B

4C

4D

4E

4F

Ilustracja 4. Szkice rysunkowe Jerzego Jakubowicza z okresu kampanii wrześniowej 1939 r., A, B — żołnierze polscy, C, D — żołnierze armii radzieckiej, E, F — żołnierze niemieccy, ze zbiorów rodziny

Figure 4. Sketches by Jerzy Jakubowicz from the 1939 September Campaign, A and B — Polish soldiers, C and D — Soviet Army soldiers, and E and F — German soldiers, from the family collections

wschód, tak jak i wielu innych Polaków podczas niemieckiej ofensywy. Zapewne powrócił następnie na ziemię polską okupowaną przez Trzecią Rzeszę, na co wskazują kolejne rysunki prezentujące tym razem żołnierzy niemieckich [il. 4E, 4F].

Nieznana jest droga, którą odbył Jakubowicz by znaleźć się około rok po wybuchu wojny w Hajfie. Tam 25 stycznia 1941 r. ożenił się z Krystyną Dąbkowską (1918–2014) [il. 5] w kościele świętego Józefa¹³, choć według przekazów rodzinnych ślub odbył się na górze Karmel. Pobyt w Hajfie, wchodzącej wówczas w skład brytyjskiego mandatu Palestyny na Bliskim Wschodzie, związany był z udziałem Jakubowicza w tzw. kampanii libijskiej i walce o Tobruk. Podczas działań wojennych, jadąc przez pustynię jako kurier motocyklowy, na skutek wybuchu bomby został ranny i przebywał w szpitalu¹⁴. W trakcie służby otrzymał stopień podporucznika jako pilot w służbie brytyjskich Królewskich Sił Powietrznych (RAF)¹⁵ [il. 6]. Za udział w działaniach wojennych i służbę został uhonorowany odznaczeniem The War Medal 1939–1945 (Medal za Wojnę 1939–1945) przyznany przez brytyjskie siły zbrojne¹⁶. Pomimo trudnej służby, którą pełnił w trakcie wojny, Jerzy Jakubowicz nie zaniechał wykonywania rysunków, o czym świadczy zachowana w zbiorach rodzinnych praca, datowana na 1944 r., przedstawiająca kobietę w mundurze brytyjskim [il. 7].

LIVERPOOL I LONDYN

Jakubowicz przebywał w Anglii zapewne już w końcówce wojny. Wówczas podjął dalsze studia w specjalnie zorganizowanej za zgodą władz brytyjskich w 1942 r. Polskiej Szkole Architektury (PSA), gościnnie działającej przy School of Architecture w Liverpoolu¹⁷. Organizacja przez Polski Rząd edukacji na emigracji miała na celu wykształcenie nowych kadr, które mogłyby w przyszłości zająć się odbudową zniszczonego kraju. Było to szczególnie ważne w obliczu eksterminacji polskiej inteligencji na skutek działań okupantów. Część zmobilizowanych młodych ludzi przebywających w Wielkiej Brytanii, jeszcze w trakcie wojny otrzymało pozwolenie na kontynuowanie studiów. Jak napisał Przemysław Kaniewski *była to liczba stosunkowo niewielka, wynikająca ze stanowiska polskich władz wojskowych niechętnych urlopowaniu z wojska większej liczby kandydatów na studia — na ogół młodych, sprawnych fizycznie, inteligentnych i odważnych mężczyzn — doskonałego materiału na liniowych podoficerów, lub na młodsze stopnie oficerskie, które zresztą większość z nich dotychczas pełniła*¹⁸. Śladem po czasach edukacji Jakubowicza w PSA są rysunki studenckie przedstawiające elewacje Kamienicy pod świętą Anną¹⁹ [il. 8].

¹³ Odpis aktu ślubu Jerzego Jakubowicza i Krystyny Dąbkowskiej, w zbiorach rodziny.

¹⁴ Na podstawie informacji przekazanych przez rodzinę oraz korespondencji listowej, w zbiorach rodziny.

¹⁵ Podporucznik pilot, nr służbowy RAF: P-2807 / 704357, za: A i T. Krzystek, *Personel Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii 1940–1947*, wydanie III, Sandomierz 2012, P. Hodyra, suplement 2024 oraz karta ewidencyjna architekta, w zbiorach SARP.

¹⁶ Odznaczenie w zbiorach rodziny.

¹⁷ Szeroko na temat Polskiej Szkoły Architektury w Wielkiej Brytanii: P. Kaniewski, op. cit.

¹⁸ Ibidem, s. 155.

¹⁹ Por. B. Szmidt, *The Polish School of Architecture 1942–1945*, Liverpool 1945, s. 71.

Ilustracja 5. Jerzy Jakubowicz z żoną, Krystyną z Dąbkowskich, Tel Awiw, 11.02.1941 r., fot. ze zbiorów rodziny

Figure 5. Jerzy Jakubowicz and his wife, Krystyna née Dąbrowska, Tel Aviv, February 11, 1941, photo from the family collections

Ilustracja 7. Rysunek Jerzego Jakubowicza przedstawiający kobietę w mundurze brytyjskim, 1944, ze zbiorów rodziny

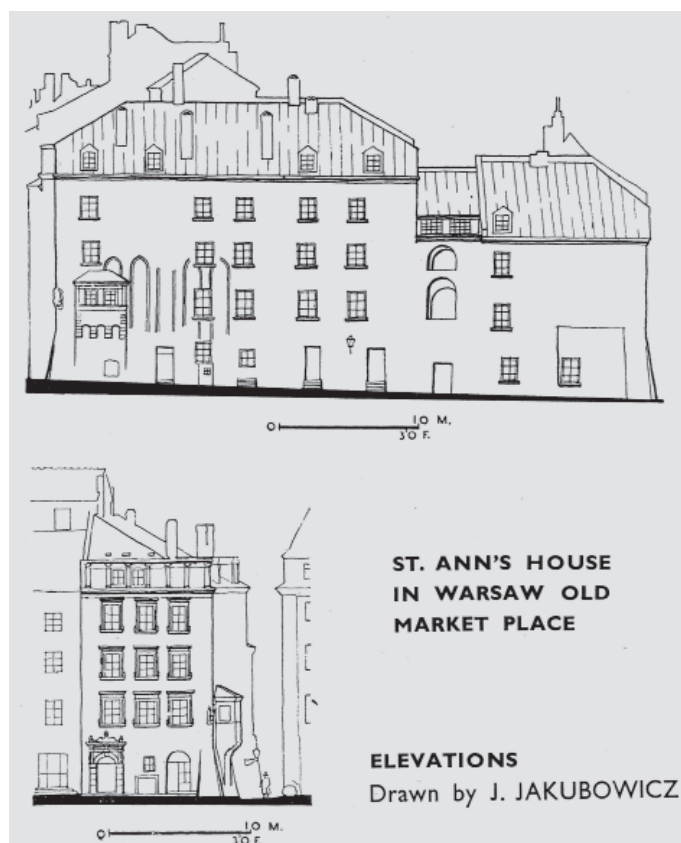
Figure 7. Drawing by Jerzy Jakubowicz showing a woman in a British uniform, 1944, from the family collections

Ilustracja 6. Jerzy Jakubowicz w mundurze pilota, przypuszczalnie poł. I. 40. XX w., ze zbiorów rodziny

Figure 6. Jerzy Jakubowicz in his pilot's uniform, probably mid-1940s, from the family collections

Ilustracja 8. Praca studencka Jerzego Jakubowicza przedstawiająca elewacje Kamienicy pod świętą Anną, wg: B. Szmidt, *The Polish School of Architecture 1942–1945*, Liverpool 1945, s. 71

Figure 8. Student design by Jerzy Jakubowicz showing an elevation of the St. Anne tenement house, as in B. Szmidt, *The Polish School of Architecture 1942–1945*, Liverpool, 1945, p. 71

Polska Szkoła Architektury w Liverpoolu dziedziczyła ideały i program nauczania zarówno po Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, jak też z liverpoolskiej uczelni, gdzie znalazła gościnę i w której struktury weszła. Znaczne grono wykładowców wywodziło się z Politechniki Warszawskiej, np. Bolesław Szmidt czy Leopold Toruń. Polscy studenci okazali się w porównaniu do brytyjskich kolegów bardzo nowatorscy²⁰, wywodzili się przecież z warszawskiej szkoły architektury, o której pisał już Niemojewski, że stanowiła ona właściwy nurt modernistyczny w Polsce²¹.

Jerzy Jakubowicz ukończył Polską Szkołę Architektury w 1946 r. jako jeden z dwudziestu ośmiu absolwentów²². Stopień inżyniera architekta oraz dyplom wydany przez Radę Akademickich Szkół Technicznych²³ na posiedzeniu z dnia 24 października 1946 r. otrzymał 30 października 1946 r. Pracę dyplomową wykonał z dziedziny budownictwa

²⁰ Por. Ibidem.

²¹ L. Niemojewski, *Dwie szkoły polskiej architektury nowoczesnej*, „Przegląd Techniczny”, 1934, nr 26, s. 808–816.

²² P. Kaniewski, op. cit. s. 224–225.

²³ *Rada Akademickich Szkół Technicznych powołana dekretem Prezydenta R.P. z dnia 7.03.1944 r.* (z dyplomu nadania stopnia inżyniera architekta [...], w zbiorach rodziny).

monumentalnego, co było odpowiednikiem dzisiejszego pojęcia obiektu użyteczności publicznej, a ostateczny egzamin dyplomowy zdał z wynikiem bardzo dobrym²⁴.

W zbiorach rodziny zachowały się szkice architektoniczne przygotowane przez młodego architekta przypuszczalnie z około poł. I. 40. XX w., przedstawiające rysunki projektowe jednorodzinne go budynku mieszkalnego [il. 9] oraz szkic perspektywiczny budynku, przypuszczalnie domu mieszkalnego [il. 10] — oba bez adnotacji pozwalających określić ich (planowaną?) lokalizację. Trudno dziś stwierdzić czy powstały jeszcze w czasie studiów, czy już po otrzymaniu dyplomu. Zaprezentowane rozwiązania, stanowiące zapewne jednak pracę projektową, a szczególnie rzut [il. 9], wskazują na funkcjonalistyczne podejście autora do rozwiązania problemu projektowego, ale są utrzymane w charakterystycznej dla dojrzałego modernizmu swobodzie kształtowania planu objawiającej się miękkimi liniami nierównoległych do siebie ścian i rozwartych kątów, co widać szczególnie w przestrzeniach pomieszczeń ogólnodostępnych (hol, jadalnia).

Po ukończeniu studiów Jakubowicz dołączył do grona dydaktyków w Polskiej Szkole Architektury, która z końcem 1946 r. przeniesiona została do Londynu i znalazła się pod auspicjami Polish University College²⁵. Oprócz działalności dydaktycznej Jakubowicz uczestniczył także w przygotowaniu skryptu autorstwa wykładowcy PSA Zbigniewa Dmochowskiego pt. *Handbook of Polish Architecture*, w tym tomie zawierającego ilustracje i fotografie pt. *Atlas to the Handbook of Polish Architecture*²⁶. W 1949 r., wraz z innym absolwentem Polskiej Szkoły Architektury Jerzym Faczyńskim, zdobył I nagrodę w konkursie organizowanym przez Incorporated Association of Architects and Surveyors na dywan artystyczny²⁷.

W karcie ewidencyjnej członka SARP, którą Jakubowicz wypełnił 23 kwietnia 1960 r., podano szereg projektów wykonanych w Wielkiej Brytanii, zastrzegając jednocześnie, że wykaz ten jest niekompletny, gdyż pominął *mniejsze prace, lub mniej związane z twórczością arch. jak stoiska wystawowe, opracowania meblowe lub projekty tkanin, dywanów itp.*²⁸. Jak wynika z karty, z innym absolwentem Polskiej Szkoły Architektury, który również kończył tę uczelnię w 1946 r., Wojciechem K. Przybylskim, synem wybitnego architekta Czesława Przybylskiego, przygotował projekty trzech klubów. W 1947 r., a więc tuż po otrzymaniu dyplomu opracowali wspólnie Klub Samopomocy Lotniczej o kubaturze 2000 m³ w nieustalonym miejscu w Anglii. Prawie dekadę później, w 1955 r. przygotowali projekty klubów młodzieży międzynarodowej w Londynie, o kubaturach 950 i 12 000 m³. Z innym absolwentem PSA z 1946 r. Wojciechem S. Meyerem, Jakubowicz przygotował projekt fabryki przemysłu lekkiego (plastiku) w Londynie. Współpracował również z biurem projektowym John E. Beardshaw & Partners, gdzie przygotowywał projekty związane z motoryzacją: stacje

²⁴ Dyplom nadania stopnia inżyniera architekta przez Radę Akademickich Szkół Technicznych, Londyn 30.10.1946 r., w zbiorach rodziny.

²⁵ P. Kaniewski, op. cit. s.115.

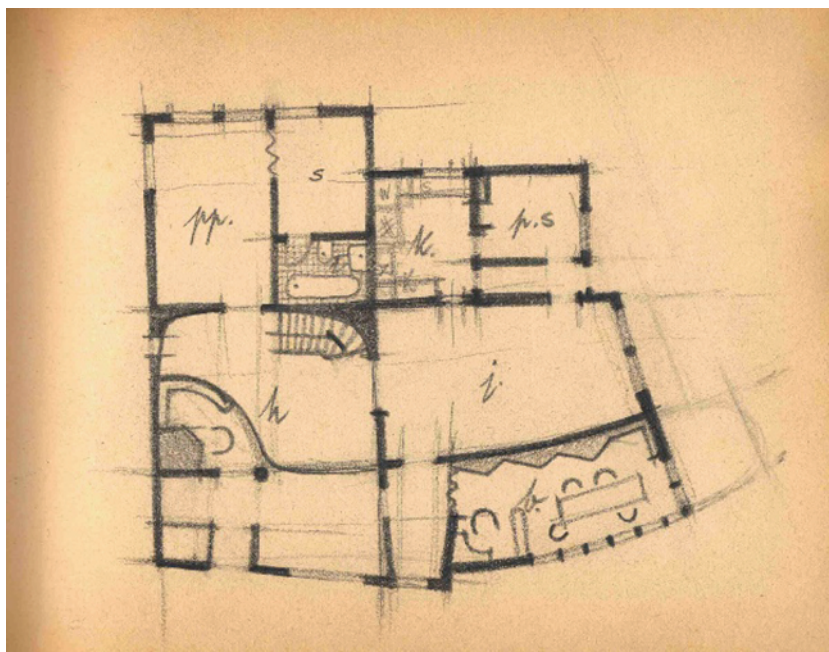
²⁶ Ibidem, s. 127.

²⁷ Ibidem, s. 137.

²⁸ Karta ewidencyjna członka SARP, w zbiorach SARP.

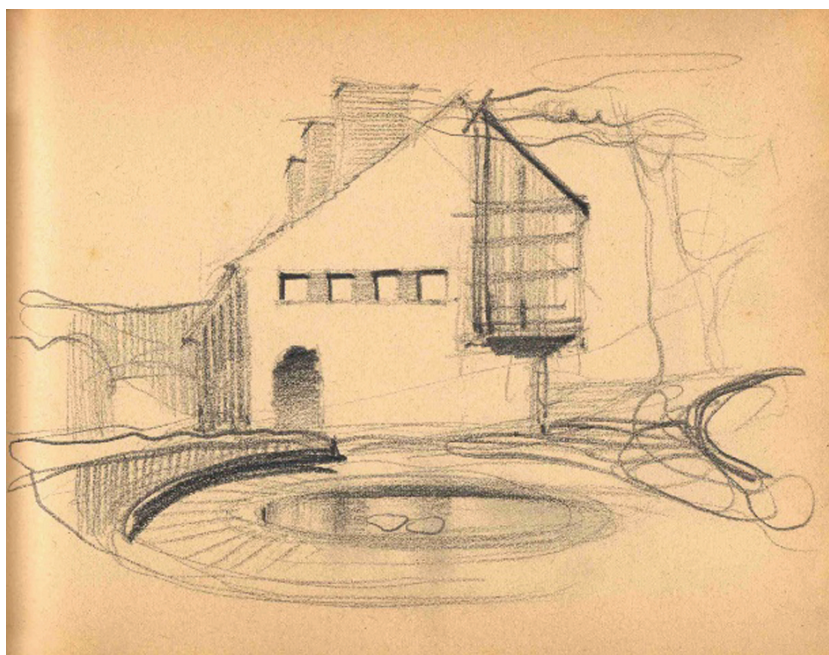
Ilustracja 9. Projekt jednorodzinnego budynku mieszkalnego w nieznannej lokalizacji, rzut parteru, proj. Jerzy Jakubowicz, przypuszczalnie poł. I. 40. XX w., ze zbiorów rodziny

Figure 9. Design for a single-family house for an unknown location, ground floor plan, design by Jerzy Jakubowicz, probably mid-1940s, from the family collections

Ilustracja 10. Szkic perspektywiczny budynku w nieznannej lokalizacji, proj. Jerzy Jakubowicz, przypuszczalnie poł. I. 40. XX w., ze zbiorów rodziny

Figure 10. Perspective drawing of a building at an unknown location, design by Jerzy Jakubowicz, probably mid-1940s, from the family collections

obsługi automobili i garaże dla przedsiębiorstw Regent Oil i Petrofina oraz Brandoli Prod. Ltd. Jako ciekawostkę można tu dodać, że dzięki zatrudnieniu w biurze John E. Beardshaw & Partners pierwszy kontakt z projektowaniem architektonicznym, jeszcze przed podjęciem studiów, miał wybitny brytyjski architekt Norman Foster.

Najbardziej owocna była jednak współpraca z londyńskim biurem projektowym Katz & Vaughan, gdzie Jakubowicz zatrudnił się na stanowisku starszego projektanta

i w którym pracował do 1954 r.²⁹. W pracowni Katza i Vaughana projektował sklepy i supermarkety (o asortymencie: obuwiu, konfekcja damska i męska), a także zakłady fryzjerskie, salony mody oraz domy jednorodzinne i wnętrza mieszkalne³⁰. W 1951 r. wziął udział w pracach projektowych dotyczących pawilonu Homes & Gardens [il. 11] na wystawę Festival of Britain projektowanego przez Bronka Katza³¹. Niewiele starszy od Jakubowicza Bronek Katz, urodzony w Warszawie w 1912 r. jako Baruch Katz studiował w l. 1930–1935 architekturę w Wiedniu. W 1936 r. wyemigrował do Anglii. W l. 1936–1939 pracował w biurze Waltera Gropiusa i Maxwella Fry’a w Londynie. W 1945 r. rozpoczął współpracę z asystentem Fry’a, Reginaldem Vaughanem. Liczne realizacje spółki Katz & Vaughan obejmowały zadania projektowe z obszaru gastronomii, handlu [il. 12], hotelarstwa, domów i wystawiennictwa³². Niewątpliwie zatrudnienie w biurze Katza i Vaughana stanowiło znakomitą praktykę zawodową dla Jakubowicza.

Jak podaje Przemysław Kaniewski Jakubowicz, oprócz wyżej wymienionych posad, wraz z Bobrowskim(?) współtworzył spółkę architektoniczno-dekoratorsko-graficzną w Londynie³³.

Wydaje się, że dla początkujących architektów, odbudowująca się po wojnie Wielka Brytania, przy braku ograniczeń ze strony władz, mogłaby stanowić wspaniałe miejsce rozwoju. Jednakże w 1956 r., Izba Zawodowa Architektów Zjednoczonego Królestwa (ARCUK) zaskarżyła Jerzego Jakubowicza wraz z ze współpracownikiem W. Meyerem do magistratu za stosowanie tytułu dip. ing. arch.³⁴ Mimo że w postępowaniu odwoławczym anulowano grzywnę i koszty postępowania przyjmując argument o *nie-angielskiej transkrypcji zagranicznego tytułu akademickiego*³⁵, przypadek ten niewątpliwie stanowił przykre doświadczenie, budził poczucie niesprawiedliwości wynikające ze stosunku władz do niedawnego żołnierza sił zbrojnych Wielkiej Brytanii, a także skutkowało brakiem nadziei na wypracowanie samodzielnej pozycji zawodowej. Być może był też przyczyną tego, że w końcówce l. 50. XX w. Jakubowicz podjął decyzję o powrocie do ojczyzny.

Biorąc pod uwagę, że dopuszczenie do wykonywania zawodu na terenie Wielkiej Brytanii absolwentów Polskiej Szkoły Architektury, działającej przecież oficjalnie i za zgodą władz brytyjskich, nastąpiło dopiero w pocz. l. 70. XX w., i to dopiero po indywidualnej ocenie osiągnięć zawodowych³⁶, to z punktu widzenia realizacji kariery architekta decyzja o wyjeździe była z pewnością właściwa.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ P. Kaniewski, op. cit., s. 143.

³² Informacje za: Katz, Bronek 1912–1960, <https://architecture.arthistoryresearch.net/architects/katz-bronek>, [dostęp: 29.05.2024], Builders of Felbridge part 3, <https://felbridge.org.uk/index.php/publications/wwi-heroes-part4-2-2-2/>, [dostęp 29.05.2024].

³³ P. Kaniewski, op. cit., s. 184.

³⁴ Ibidem, s. 159.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

Ilustracja 11. Londyn, South Bank, Festival of Britain, pawilon „Homes and Gardens”, proj. Bronek Katz, Reginald Vaughan, 1951, fot. Reginald Hugo de Burgh Galwey, 1951, ze zbiorów Royal Institute of British Architects, nr ref. RIBA19867

Figure 11. London, South Bank, Festival of Britain, Homes and Gardens pavilion, design by Bronek Katz and Reginald Vaughan, 1951, photo by Reginald Hugo de Burgh Galwey, 1951, from the collections of the Royal Institute of British Architects, ref. no. RIBA19867

Ilustracja 12. Liverpool, Dom Towarowy Lewisa, piętro mody damskiej, proj. Bronek Katz, Reginald Vaughan, 1952, fot. Stewart Bale, 1952, ze zbiorów Royal Institute of British Architects, nr ref. RIBA88738

Figure 12. Liverpool, Lewis Department Store, women's ware floor, design by Bronek Katz and Reginald Vaughan, 1952, photo by Stewart Bale, 1952, from the collections of the Royal Institute of British Architects, ref. no. RIBA88738

STRONA WSCHODNIA

Do Polski, wraz z żoną i trójką dzieci³⁷ Jakubowicz przyjechał na przełomie l. 50. i 60. XX w.³⁸, czyli po okresie około 20 lat pobytu poza krajem. Powrotowi sprzyjała popaździernikowa odwilż, co było istotne ze względu na przeszłość — służbę w brytyjskim wojsku. Kilka lat wcześniej byłby narażony na represje ze strony komunistycznych władz, jakie często spotykały powracających emigrantów z taką przeszłością, zwłaszcza, że nie posiadał polskiego obywatelstwa, lecz brytyjskie³⁹. Oprócz matki i dalszej rodziny, która mieszkała w Polsce, ułatwieniem w powrocie było zapewne to, że wcześniej wrócili inni, choć nieliczni, absolwenci PSA⁴⁰ oraz wykładowcy, jak Leopold Toruń czy Bolesław Szmidt. Zapewne od razu zamieszkał w Warszawie, adres przy ul. Koziej w dokumentach znajduje się już w początkach 1960 r.⁴¹ Wracając do Polski, jako nieliczny spośród grona około 250 absolwentów Polskiej Szkoły Architektury⁴², wypełniał jej założenia, tzn. włączał się w powojenną, wciąż trującą odbudowę kraju.

Od razu przystąpił do prac projektowych, o czym świadczy wyróżnienie które otrzymał w konkursie na Pomnik Bohaterów Warszawy (1959)⁴³. W maju 1960 r. został członkiem SARP⁴⁴. W 1961 r. Jakubowicz otrzymał uprawnienia budowlane⁴⁵. Tym samym spełnił to, czego nie miał nadziei otrzymać w Wielkiej Brytanii — prawo samodzielnego wykonywania zawodu.

Pierwsza poł. l. 60. XX w. to najbardziej znany okres w jego twórczości architektonicznej. Oprócz pracy w zespole Z. Karpińskiego przy projektach Strony Wschodniej⁴⁶, o czym dalej, przygotował również, wraz z Jerzym Kowarskim, kolegą jeszcze ze studiów na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, konkursowy projekt koncepcyjny centrum handlowego na Saskiej Kępie [il. 13]. Jakubowicz wraz z Kowarskim

³⁷ Z córką i dwoma synami.

³⁸ Jak wynika z listu polecającego kierowanego do OW SARP z 12 maja 1960 r., Jakubowicz przebywał w Polsce od „paru miesięcy”, za: Z. Karpiński, *List polecający do OW SARP*, 12.05.1960 r.

³⁹ W Karcie ewidencyjnej członka SARP wypełnianej 3.04.1960 r. J. Jakubowicz podał w rubryce dotyczącej obywatelstwa: *brytyjskie, stara się o polskie*.

⁴⁰ P. Kaniewski podaje, że do 1989 r. do Polski powróciło ośmiu absolwentów PSA w Wielkiej Brytanii, za P. Kaniewski, op. cit., s. 182.

⁴¹ Karta ewidencyjna członka SARP, w zbiorach SARP.

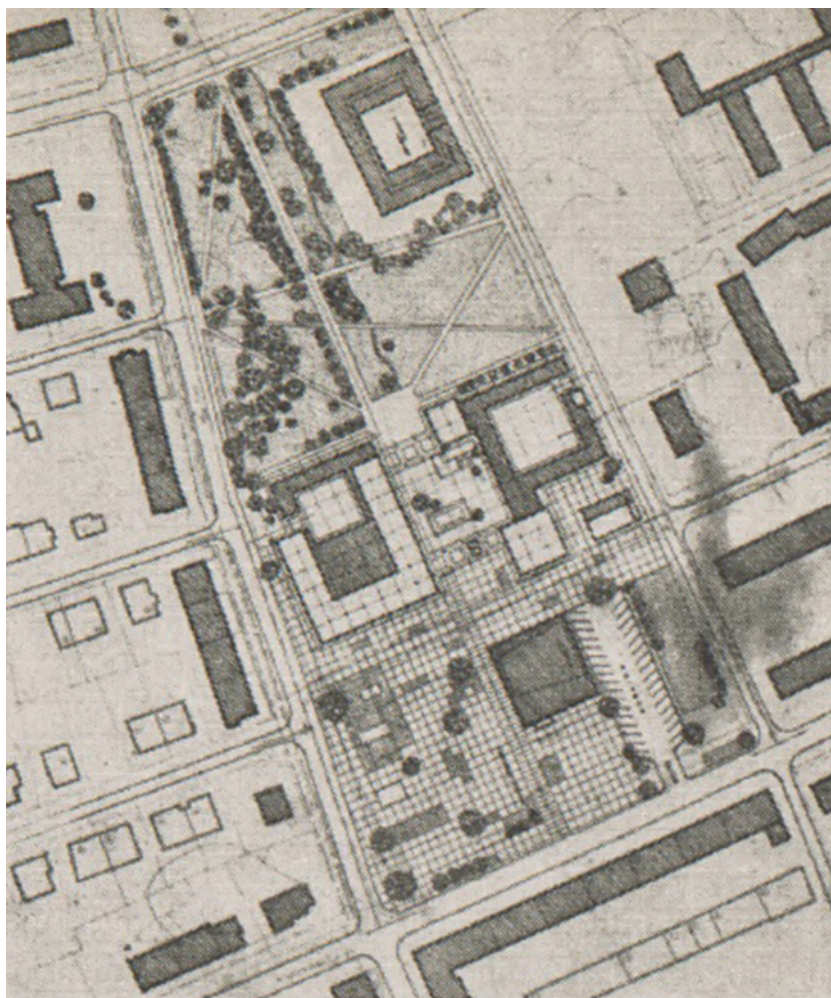
⁴² P. Kaniewski, op. cit., s. 125.

⁴³ Karta ewidencyjna członka SARP, w zbiorach SARP.

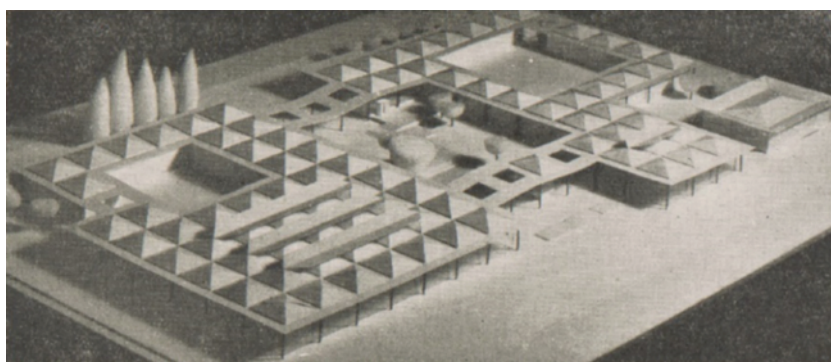
⁴⁴ Jakubowicz członkiem SARP został 30.05.1960 r., a członkami wprowadzającymi byli Z. Karpiński i B. Szmidt.

⁴⁵ 1033/61 — za: *Korespondencja z wydziałem nadzoru* z dn. 15.10.1970 r., sygn. 14/1368, Wydział Archiwum Biura Organizacji Urzędu m. st. Warszawy.

⁴⁶ Pierwotne określenie „Strona Wschodnia” służące opisaniu wschodniej pierzei Placu Centralnego z czasem zastąpione zostało określeniem „Ściana Wschodnia”, używanym zarówno w języku potocznym, jak i w literaturze fachowej, także przez samego generalnego projektanta (por. Z. Karpiński, *Wieżowce na „Ścianie Wschodniej”*, „Architektura”, 1967, nr 2, s. 51–55). W niniejszym artykule zastosowano określenie „Strona Wschodnia”, które używano w okresie powstawania projektu, tak w publikacjach, jak i w dokumentacji budowlanej.

13A

13B

Ilustracja 13. Warszawa, Saska Kępa, rejon ulic Paryskiej i Zwycięzców, centrum handlowe, projekt koncepcyjny, proj. Jerzy Jakubowicz i Jerzy Kowarski, 1961, **A** — plan sytuacyjny, **B** — fotografia makiety, wg. *Konkurs na centrum handlowe*, „Architektura”, 1961, nr 10, s. 383 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 6.02.2024)

Figure 13. Saska Kępa District, Warsaw, Paryska and Zwycięzców street area, shopping center, concept, design by Jerzy Jakubowicz and Jerzy Kowarski, 1961, **A** — site plan, **B** — photograph of the model, as in “Konkurs na centrum handlowe” [Competition for a shopping center], *Architektura* [Architecture], 1961, no. 10, p. 383 (from the pages of the Mazovian Digital Library, accessed on February 6, 2024)

wzięli w nim udział jako jeden z dziesięciu zaproszonych zespołów⁴⁷. W projekcie tym charakterystyczne zadanie w postaci ostrosłupów nawiązywało formą do fragmentu elewacji frontowej pawilonu „Homes and Gardens” [il. 11]. Jakubowicz, jak wynika ze wzmianki prasowej, był też autorem projektów biur LOT-u i Orbisu w Paryżu, a także pracował nad projektem Muzeum Techniki na warszawskich Siekierkach⁴⁸.

Głównym jednak przedsięwzięciem projektowym, któremu poświęcił się Jakubowicz, był udział w pracach nad zabudową wschodniej pierzei ulicy Marszałkowskiej⁴⁹ [il. 16A, 16B]. Do zespołu Karpińskiego⁵⁰ dołączył dzięki Kazimierzowi Marczewskiemu i Jerzemu Kowarskiemu, którzy polecieli Karpińskiemu Jakubowicza⁵¹. Z pewnością był istotnym nabytkiem w jego zespole — wnosił powiew zachodniej wolności i nowoczesności w kręgi, które raptem kilka lat wcześniej otrząsały się z socrealizmu, a także posiadał praktyczną wiedzę o architekturze tzw. domów towarowych, o czym świadczyło jego *dossier* projektowe. W końcu Jakubowicz przybywał z Zachodu, a źródła z których chciał czerpać Karpiński przy pracy nad zabudową Strony Wschodniej, były właśnie tam — po drugiej stronie „żelaznej kurtyny”⁵².

Zabudowa Strony Wschodniej ulicy Marszałkowskiej w Warszawie i historia jej powstawania jest dość dobrze udokumentowana i opisana w literaturze⁵³, warto przytoczyć jednakże najważniejsze fakty. Powołanie Zbigniewa Karpińskiego, doświadczonego i zasłużonego dla Warszawy architekta, na generalnego projektanta zabudowy „Strony Wschodniej” ulicy Marszałkowskiej na odcinku Placu Centralnego, było efektem pierwszego (równorzędnego) miejsca, które otrzymał wraz z zespołem w konkursie zorganizowanym przez SARP w 1958 r.⁵⁴ [il. 14]. Biorąc pod uwagę wysoki poziom

⁴⁷ *Konkurs na centrum handlowe*, „Architektura”, 1961, nr 10, s. 379–383.

⁴⁸ *Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza*, op. cit.

⁴⁹ P. Kaniewski podaje że *Jakubowicz przez lata pracował w działającym od 1951 roku Centralnym Biurze Studiów i Projektów Typowych „Bistyp” w Warszawie* (P. Kaniewski, op. cit., s. 184), jednakże informacji tych jak dotychczas nie udało się potwierdzić.

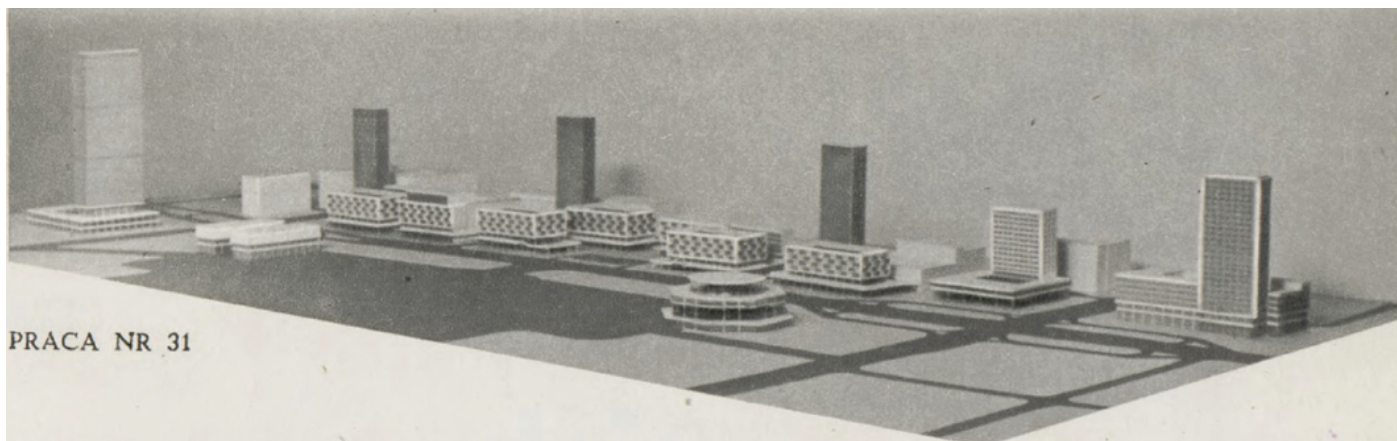
⁵⁰ Zespół projektowy funkcjonował w postaci Pracowni Strony Wschodniej w „Miastoprojekcie” Warszawa Śródmieście, za: J. Jakubowicz, Z. Karpiński, *Strona Wschodnia, Budynek nr 15, Pawilon P.K.O. Projekt techniczny architektoniczny*, 1962, Archiwum Wydziału Architektury dla Dzielnicy Śródmieście w Warszawie, sygn. 1983.

⁵¹ Z. Karpiński, *List polecający do OW SARP*, 12.05.1960 r., w zbiorach SARP.

⁵² Z. Karpiński po wygraniu konkursu na Stronę Wschodnią odbył podróż studialną do Rotterdamu, Sztokholmu, Kopenhagi i Helsinek, gdzie analizował współczesne śródmiejskie pasáže, za: K. Kępiński, *Ściana Wschodnia, architektura Zbigniewa Karpińskiego, przewodnik*, Warszawa 2020, s. 74.

⁵³ K. Kępiński, op. cit., P.T. Szafer, *Nowa architektura Polska, diariusz z lat 1966–1970*, Warszawa 1972 i liczne artykuły w „Architekturze”, patrz: bibliografia.

⁵⁴ Pierwsze równoległe miejsca otrzymały: **Praca nr 31**, autor: arch. Zbigniew Karpiński (SARP Warszawa); konsultacja konstrukcji: inż. mgr Wiesław Zach, katedra prof. W. Poniza; współpracujący: Zofia Białowas, Maria Hausman, Hanna Woźniak. Model: Marek Gurowski, Jan Wasił oraz **Praca nr 36**, autorzy architektki: Hanna Adamczewska, Kazimierz Wejchert (SARP Warszawa); Jerzy Dobielecki, Wacław Jaciow, Władysław Jarnicki (SARP Nowe Tychy); konstrukcja: inż. Zbigniew Pawłowski (NOT Warszawa); komunikacja: inż. Henryk Jurkowski (TUP Warszawa); za: *Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego*, „Architektura”, 1959, nr 5, s. 197.

Ilustracja 14. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, projekt konkursowy, proj. Zbigniew Karpiński wraz z zespołem, 1958, wg: *Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego*, „Architektura”, 1959 nr 5, s. 201 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 22.04.2024)

Figure 14. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, competition design, design by Zbigniew Karpiński and his team, 1958, “Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego” [SARP and TUP General Competition for the Urban–Architectural Design Concept for the Buildings of the Eastern Side of Marszałkowska Street along the Central Square Segment,” *Architektura* [Architecture], 1959, no. 5, p. 201 (from the pages of the MBC Mazovian Digital Library, accessed on April 22, 2024)

nadesłanych prac⁵⁵ oraz prestiżowy temat projektowy, było to z pewnością wybitne osiągnięcie. Jednakże, pomimo wysokiego poziomu, żadna z prac zdaniem sądu konkursowego nie kwalifikowała się bezpośrednio do realizacji. Pracy Karpińskiego, chociaż zaproponował *wartościowe rozwiązanie urbanistyczne polegające na dwuplanowym rozegraniu przestrzeni Centrum Warszawy*, zarzucono, że *w zbyt małym stopniu wykorzystuje teren, a ponadto operuje zbyt drobnym w skali typowym budynkiem, przeznaczonym raz na cele hotelu, raz na pensjonat, to znów na budynki mieszkalne*⁵⁶. Sąd konkursowy zalecał, aby przy dalszych pracach opierać się w zasadzie na rozwiązaniach proponowanych w pracach oznaczonych I. nagrodą z uwzględnieniem wartości wniesionych przez inne prace nagrodzone i wyróżnione⁵⁷.

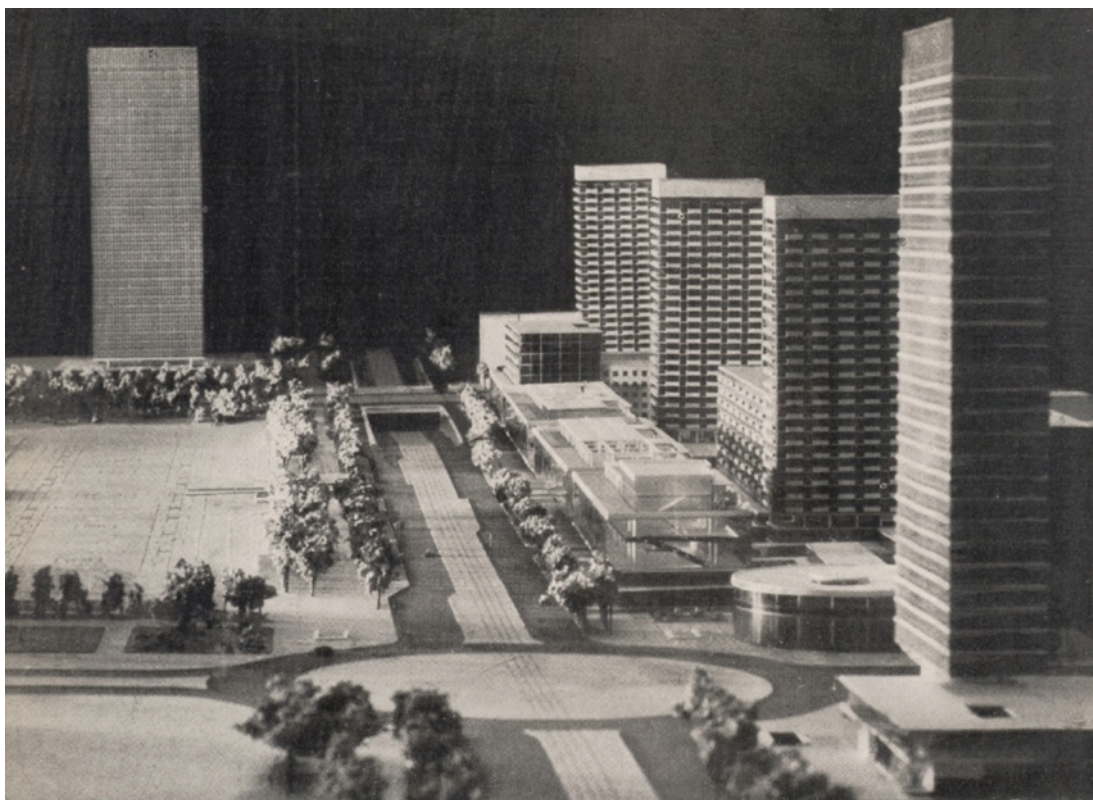
Przedsięwzięcie dotyczące, jak się ostatecznie okazało, około miliona metrów sześciennych kubatury⁵⁸ wymagało zatrudnienia zespołu profesjonalnych projektantów. Oprócz Jakubowicza do grona współpracowników Karpińskiego dołączyli między innymi architekci Ludwik Borawski, Zbigniew Waclawek, Jan Klewin, Andrzej Kaliszewski, Marcin Bogusławski, Piotr Zajlich, Ewa Podlewska, Andrzej Sierakowski, Tadeusz Błazejowski,

⁵⁵ Ibidem, s. 198 (uzasadnienie przyznania nagród i wyróżnień).

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, s. 198 (zalecenia realizacyjne Sądu Konkursowego).

⁵⁸ Z. Karpiński, *Program handlowo-usługowy „strony wschodniej” ul. Marszałkowskiej*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 324.

Ilustracja 15. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, makieta zabudowy, proj. Zbigniew Karpiński (generalny projektant) wraz z zespołem, ok. 1960 (główne prace projektowe), wg. Karpiński Zbigniew, *Wieżowce na Ścianie Wschodniej*, „Architektura”, 1967, nr 2, s. 54 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 7.02.2024)

Figure 15. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, model, design by Zbigniew Karpiński, 1958, “Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego” [SARP and TUP General Competition for the Urban–Architectural Design Concept for the Buildings of the Eastern Side of Marszałkowska Street along the Central Square Segment,” *Architektura* [Architecture], 1967, no. 2, p. 54 (from the pages of the MBC Mazovian Digital Library, accessed on February 7, 2024)

Romuald Widera, Jerzy Kowarski⁵⁹ i inni. W trakcie prac nad projektem wprowadzono szereg korekt, realizując w ten sposób zalecenia sądu konkursowego. Między innymi wysokie budynki rozmieszczone w rytmicznym układzie skierowano prostopadłościnnymi węższymi, szczytowymi ścianami do ulicy Marszałkowskiej, a także wprowadzono nieomal ciągłą, niższą partię zabudowy wyposażoną w podcienia, tworząc pierzeję ulicy⁶⁰.

⁵⁹ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1945–1965*, Warszawa 2003, s. 88.

⁶⁰ Te rozwiązania przywodzą na myśl układ brył który zaproponował zespół Marka Leykama, uhonorowany II nagrodą równorzędną: **Praca nr 5**, autorzy architekci: prof. Marek Leykama, Czesław Czułowski, Andrzej Dzierżawski, Zbigniew Pawelski (SARP Warszawa); opracowanie konstrukcji: inż. Stanisław Zalewski; opracowanie fotograficzne: Jan Siudecki; konstrukcje dróg i komunikacji: inż. Latoszek, inż. mgr Ramsza; za: *Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego*, „Architektura”, 1959, nr 5, s. 197.

16A

16B

Ilustracja 16. Jerzy Jakubowicz przy pracy, A — na budowie Strony Wschodniej, stoi na stropie Domu Towarowego „Wars”, w tle biurowiec „Universalu” i szkielet stalowy Rotundy PKO, B — w biurze, przy desce kreślarskiej, fot. Lucjan Fogiel, 1963, wg: *Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza*, „Życie Warszawy”, dodatek ilustrowany do dzienników „Życie Warszawy”, „Życie Częstochowy”, „Życie Radomskie”, nr 25 z 23.06.1963 r. (fotografie ze zbiorów rodziny)

Figure 16. Jerzy Jakubowicz at work: A — at the construction site standing on the floor slab of the Wars Department Store against the backdrop of the Universal office building and the steel frame of the PKO Bank Rotunda, and B — in the office, at his drawing board, photo by Lucjan Fogiel, 1963, as in “Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza” [Our photo-reporter at Jerzy Jakubowicz’s], *Życie Warszawy* [The Life of Warsaw], illustrated supplement to the dailies *Życie Warszawy* [The Life of Warsaw], *Życie Częstochowy* [The Life of Częstochowa], and *Życie Radomskie* [The Life of Radom], no. 25 of June 23, 1963, dated June 23, 1963 (photos from the family collections)

Ostateczna, realizowana wersja projektu Strony Wschodniej [il. 14] wypełniała jednak główne założenia koncepcji Zbigniewa Karpińskiego, do których należało przeprowadzenie na tyłach frontowej, niższej zabudowy odseparowanego od ruchu samochodowego kameralnego pasażu pieszego, oraz grupy wysokich budynków usytuowanych za pasażem — w drugim szeregu, uzyskując w ten sposób efekt dwuplanowości⁶¹. Dzięki tym zabiegom generalny projektant zdołał połączyć przyjazną dla użytkowników „ludzką” skalę zabudowy pasażu pieszego z wielkomiejskimi punktowcami — nieomalże drapaczami chmur wzbogacającymi i porządkującymi sylwetę miasta [il. 15].

⁶¹ Z. Karpiński, *Wspomnienia*, Warszawa 2018.

W skład projektu Strony Wschodniej wchodziły obiekty handlowo-usługowe (345 000 m³), w tym głównie zlokalizowane od ulicy Marszałkowskiej Domy Towarowe „Wars”, „Sawa”, „Junior” i „Sezam”, trzy dwudziestoczerokondygnacyjne oraz osiem jedenastokondygnacyjnych budynków mieszkalnych (ok. 200 000 m³), a także budynki biurowe (ok. 500 000 m³)⁶², w tym niezrealizowane wieżowce „Prasy” i „Chemii”. Spośród mniejszych, indywidualnie zaprojektowanych obiektów należy wymienić także kino „Relax”, pawilon o funkcji gastronomicznej „Zodiak”⁶³, oraz Rotundę PKO.

Zgodnie ze swoimi doświadczeniami zawodowymi, Jerzy Jakubowicz we współpracy z Piotrem Zajlichem, odpowiadał przede wszystkim za projekty obiektów handlowych — Domów Towarowych „Sawa” i „Wars”⁶⁴, o łącznej kubaturze blisko 160 000 m³ i powierzchni około 270 000 m². Harmonizujące z przyległym „Juniolem”, nieomal bliźniacze budynki [il. 15, 17, 18, 19], zgodnie z imionami legendarnych patronów miasta, przeznaczone na artykuły dla kobiet i mężczyzn. Zawierały one wielkoprzestrzenne powierzchnie sprzedaży usytuowane na trzech głównych kondygnacjach nadziemnych oraz pomieszczenia techniczne i magazynowe w piwnicy, a także wycofane nadbudówki — dodatkowe piętra ponad głównym dachem, zawierające biura i inne pomieszczenia zaplecza. Były to nowoczesne, późnomodernistyczne funkcjonalne obiekty o spokojnej, nieomal ascetycznej formie, dające dowód na to, że „mniej znaczy więcej” zgodnie z dewizą Miesa van der Rohe. Świadczyły, podobnie jak reszta zabudowy projektowanej przez zespół Karpińskiego, o aspiracjach tak architektów, jak i ówczesnych decydentów znajdujących się u władzy.

Jak wynika z rysunków projektowych wnętrza autorstwa Jakubowicza [il. 18B, 18C, 19C] ascetyczne szklane elewacje skrywać miały również proste, choć obfitujące w różnorodne materiały i urozmaiconą kolorystykę, wnętrza. Jak podawano w prasie, w przekonaniu architekta w celu oswojenia nadmiernie obszernej przestrzeni i stworzenia właściwych warunków sprzedaży pomieszczenia powinny być *rozbite na poszczególne i zróżnicowane w nastroju pomieszczenia, w których zastosuje się bogatą gamę kolorów, najrozmaitszych materiałów wykończeniowych i urządzeń oraz oświetlenia przystosowane do poszczególnych stoisk*⁶⁵.

ROTUNDA PKO

Oprócz „Warsa” i „Sawy” Jerzy Jakubowicz brał udział w pracach na projektem biurowca Centrali Handlu Zagranicznego „Universal” [il. 17] we współpracy z Jerzym Kowarskim⁶⁶, jednakże najciekawszym obiektem który zaprojektował w zespole Strony

⁶² Za: Z. Karpiński, *Program handlowo-usługowy „strony wschodniej” ul. Marszałkowskiej*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 324.

⁶³ Autorstwa Jana Bogusławskiego i Bohdana Gniewiewskiego, za: B. Gniewiewski, „Zodiak” — *zespół gastronomiczny na Stronie Wschodniej w Warszawie*, „Architektura”, 1970, nr 2, s. 45–47.

⁶⁴ D. Marek, op. cit., s. 300.

⁶⁵ *Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza*, op. cit.

⁶⁶ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1945–1965*, Warszawa 2003, s. 88.

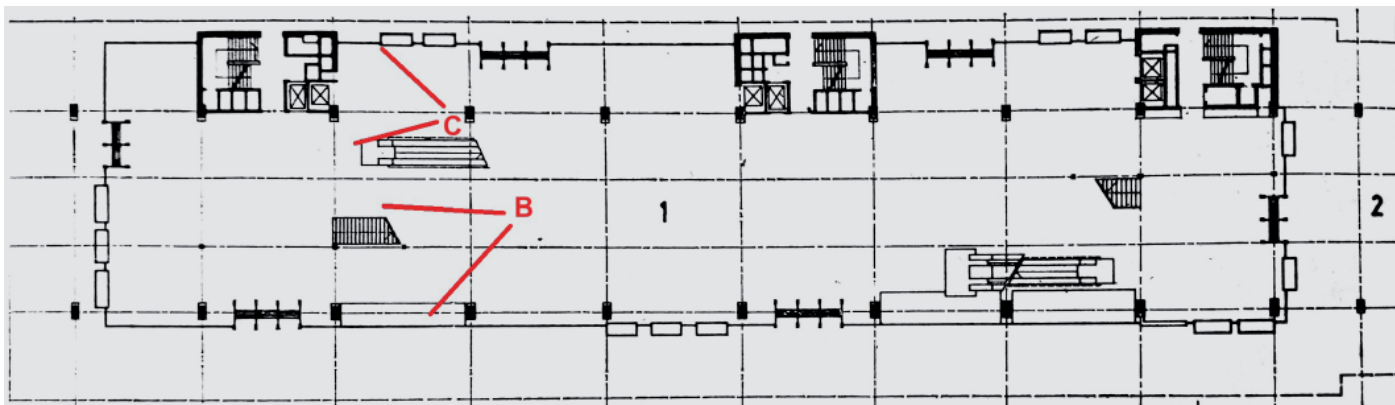
Ilustracja 17. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, fragment zabudowy: Rotunda PKO, w tle biurowiec „Universalu”, oraz Dom Towarowy „Wars” i wielorodzinne budynki mieszkalne, Zbigniew Karpiński (generalny projektant) z zespołem, ok. 1960 (główne prace projektowe), fot. 1966 (fragment), NAC sygn. 3/53/0/8/538

Figure 17. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, fragment showing the PKO Bank Rotunda against a backdrop of the Universal office building, the Wars Department Store, and multi-family residential buildings, Zbigniew Karpiński (general designer) and his team, ca. 1960 (primary design work), photo 1966 (fragment), NAC ref. no. 3/53/0/8/538

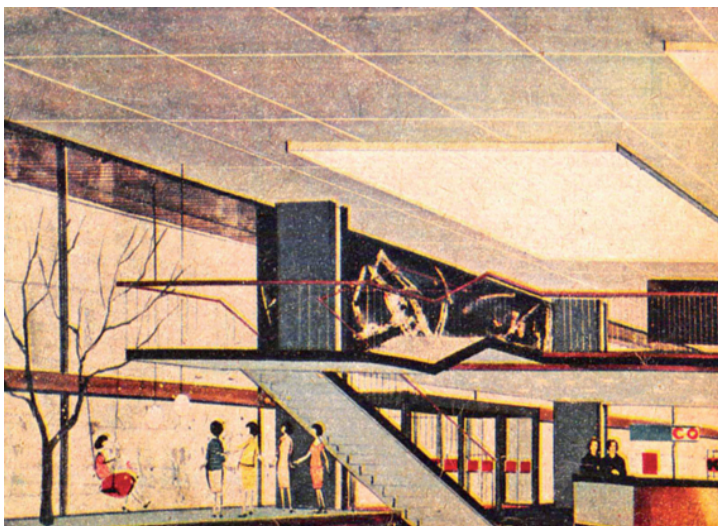
Wschodniej i dla którego tło stanowił „Universal” był pawilon dla obsługi klientów banku PKO [il. 17, 20–25], określony mianem rotundy, nawiązujący tym określeniem do typu znanego z historycznej krajowej architektury.

Być może pierwowzorem Rotundy PKO był obiekt o układzie centralnym, który wedle konkursowej koncepcji Karpińskiego miał powstać po zachodniej stronie Marszałkowskiej u zbiegu z Alejami Jerozolimskimi, w rejonie dzisiejszego wejścia do stacji metra Centrum — dziś zwanego potocznie przez warszawiaków „patelnią” [il. 14].

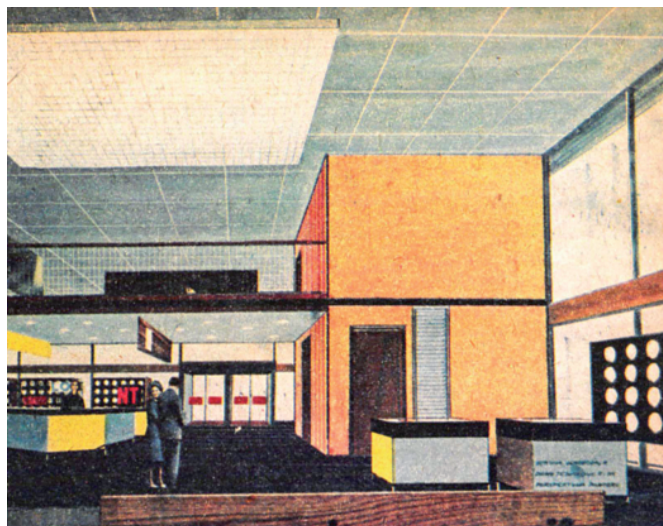
Rotunda PKO stanowiła jeden z niewielkich kubaturowo pawilonów realizowanych w centrum Warszawy, do których należały także Pawilon „Chemii” zrealizowany według projektu Jana Bogusławskiego i Bohdana Gniewiewskiego w 1960 r., czy zlokalizowany po przeciwległej w stosunku do Rotundy PKO stronie obecnego Ronda Dmowskiego Pawilon „Cepelii” z 1966 r., który powstał według projektu Zygmunta

18A

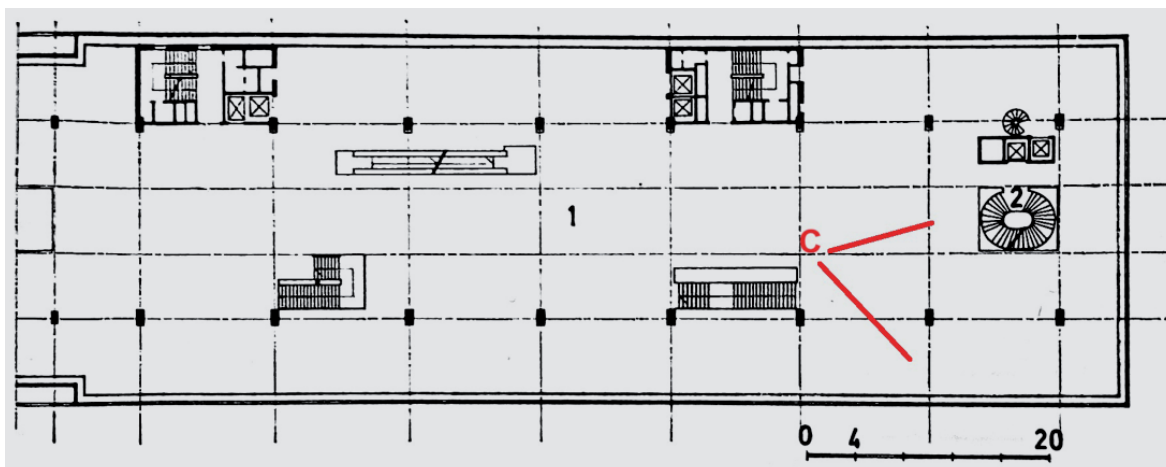
18A

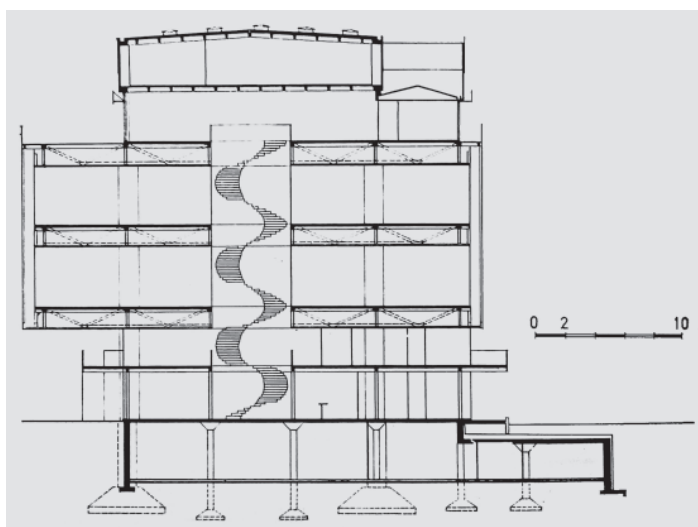
18C

Ilustracja 18. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Dom Towarowy „Sawa”, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz i Piotr Zajlich, ok. 1960 (główne prace projektowe), A — rzut parteru z oznaczeniem miejsc przedstawionych na widokach perspektywicznych wnętrza, wg: Marek Danuta, *Nowe realizacje na „Stronie Wschodniej”*, „Architektura”, 1970, nr 9, s. 302 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 06.02.2024), oznaczenia Michał Dudkowski; B, C — widoki perspektywiczne wnętrza, Jerzy Jakubowicz, wg: Paczkowska Ilona, *Kolorowa ściana*, „Dookoła świata”, nr 23 (493) 9.06.1963, s. 8–9

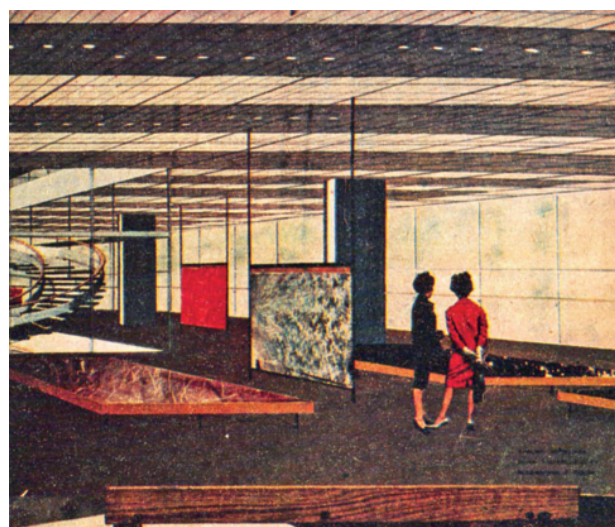
Figure 18. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, Sawa Department Store, general designer for the Eastern Side, Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz and Piotr Zajlich, ca. 1960 (primary design work): A — ground floor plan marking spots for perspective views of the interior, as in Marek Danuta, “Nowe realizacje na ‘Stronie Wschodniej’” [New projects for the Eastern Side], *Architektura* [Architecture], 1970, no. 9, p. 302 (from the pages of the Mazovian Digital Library, accessed on February 6, 2024), markings by Michał Dudkowski; B. and C — perspective views of the interior, Jerzy Jakubowicz, as in Ilona Paczkowska, “Kolorowa ściana” [A colorful wall], *Dookoła świata* [Around the World], no. 23 (493), June 9, 1963, pp. 8–9

19A

19B

19C

Ilustracja 19. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Dom Towarowy „Wars”, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz i Piotr Zajlich, ok. 1960 (główne prace projektowe), **A** — rzut piętra z oznaczeniem miejsca przedstawionego na widoku perspektywicznym wnętrza, wg. Marek Danuta, *Nowe realizacje na „Stronie Wschodniej”*, „Architektura”, 1970, nr 9, s. 303 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 06.02.2024), oznaczenie Michał Dudkowski; **B** — przekrój poprzeczny przez „spiralną” klatkę schodową, wg. Marek Danuta, *Nowe realizacje na „Stronie Wschodniej”*, „Architektura”, 1970, nr 9, s. 304 (ze strony Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp 06.02.2024), **C** — widok perspektywiczny wnętrza, Jerzy Jakubowicz, wg. Paczkowska Ilona, *Kolorowa ściana*, „Dookoła świata”, nr 23 (493) 9.06.1963, s. 8–9

Figure 19. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, Wars Department Store, general designer for the Eastern Side, Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz and Piotr Zajlich, ca. 1960 (primary design work): **A** — ground floor plan marking spots for perspective views of the interior, as in Marek Danuta, “Nowe realizacje na ‘Stronie Wschodniej’” [New projects for the Eastern Side], *Architektura* [Architecture], 1970, no. 9, p. 303 (from the pages of the Mazovian Digital Library, accessed on February 6, 2024), markings by Michał Dudkowski; **B** — cross-section through the “spiral” staircase, as in Marek Danuta, “Nowe realizacje na ‘Stronie Wschodniej’” [New projects for the Eastern Side], *Architektura* [Architecture], 1970, no. 9, p. 304 (from the pages of the Mazovian Digital Library, accessed on February 6, 2024); **C** — perspective views of the interior, Jerzy Jakubowicz, as in Ilona Paczkowska, “Kolorowa ściana” [A colorful wall], *Dookoła świata* [Around the World], no. 23 (493), June 9, 1963, pp. 8–9

Ilustracja 20. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, szkielet stalowy Rotundy PKO, w tle biurowiec „Universalu” w budowie, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Rotundy PKO Jerzy Jakubowicz, ok. 1960 (główne prace projektowe), 1962 (projekt techniczny Rotundy PKO), fot. Zbyszko Siemaszko, 1963, NAC, sygn. 3/51/0/12.4/532

Figure 20. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, steel frame of the PKO Bank Rotunda, the Universal office building, under construction, in the background, general designer for the Eastern Side, Zbigniew Karpiński, architecture and interior design of the PKO Bank Rotunda Jerzy Jakubowicz, ca. 1960 (primary design work), 1962 (technical design for the PKO Bank Rotunda), photo by Zbyszko Siemaszko, 1963, NAC, ref. no. 3/51/0/12.4/532

Stępińskiego⁶⁷. Te wolnostojące, nieduże, wyjęte z rygoru pierzejowej zabudowy obiekty, pozwalały na czysto autorskie podejście do tematu projektowego, a ich indywidualnie rozwiązane bryły stanowiły charakterystyczne punkty orientacyjne w tkance miejskiej. Rotunda PKO oprócz takiej funkcji dodatkowo zamykała optycznie projektowany pieszy pasaż Strony Wschodniej od południa, pełniąc rolę swego rodzaju przysłowiowej kropki nad „i” w obszernym projekcie tej części centrum Warszawy.

Projekt techniczny Rotundy PKO był gotowy 15 sierpnia 1962 r.⁶⁸ Na budynek składała się część podziemna o powierzchni użytkowej około ośmiuset metrów kwadratowych, gdzie architekt umieścił skarbiec gotówkowy i inne pomieszczenia zaplecza związane z działalnością banku, a także pomieszczenia techniczne, magazynowe i gospodarcze oraz część nadziemną zawierającą głównie salę operacyjną oraz biura usytuowane

⁶⁷ Z. Stępiński, *Warszawski Pawilon Cepelii*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 110–111.

⁶⁸ J. Jakubowicz, Z. Karpiński, *Projekt techniczny architektoniczny*, op. cit.

na parterze i antresoli, o łącznej powierzchni około 1 500 m² ⁶⁹. Obiekt w swej części nadziemnej zaprojektowany został w postaci walca, którego podstawa miała średnicę 34 m. Główna konstrukcja nośna projektu konstruktora Stanisława Więcka, na którą składało się głównie 45 stalowych słupków nośnych elewacji, ustawionych na okręgu w rozstawie co 237 cm, a także pojedynczy słup środkowy oraz dźwigary dachowe, charakteryzowała się niezwykle lekkością i finezją wykonania.

Do pawilonu PKO prowadziły trzy charakterystycznie zadaszone wejścia, w skład których wchodziły drzwi obrotowe i dwoje ewakuacyjnych po obu jego stronach

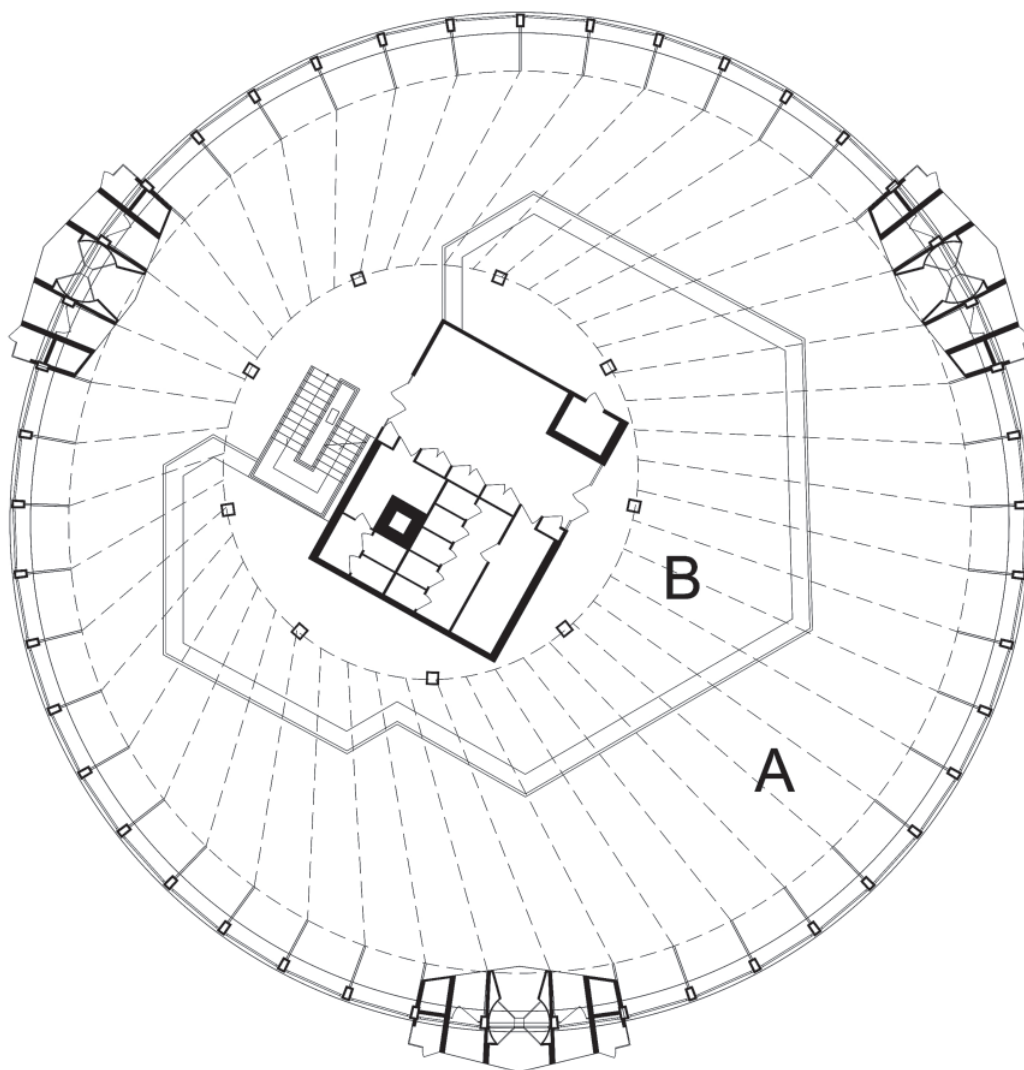
Ponieważ cały pawilon stanowić miał otwartą przestrzeń dostępną dla klientów banku, obsługę wraz z zapleczem architekt zlokalizował w wewnętrznej części kolistego planu budynku. Ponadto ze względu na potrzebę stworzenia najpojemniejszej przestrzeni sali operacyjnej od strony zbiegu ulicy Marszałkowskiej i Alej Jerozolimskich, część przeznaczoną dla obsługi zsunął ze środka okręgu [il. 21]. Ponad nią na dziewięciu filarkach oparł dźwigary stropu zasadniczo otwartej antresoli, jedynie z kilkoma wydzielonymi boksami biurowymi dla kadry zarządzającej [il. 22, 25]. Parter z antresolą i podpiwniczeniem skomunikowany był otwartą klatką schodową i windą. Nad środkową częścią zapleczową parteru, na poziomie półpiętra architekt umieścił punkt kontroli sali — z myślą o ochronie przestrzeni banku. Lada w sali operacyjnej, obiegająca część dla obsługi, w kontraście do okręgów głównego planu Rotundy PKO, wykonana była w kształcie łamanej linii [il. 21].

Zadaszenie oparte po obwodzie i na środkowym słupie skonstruowano z użyciem kratownicowych przestrzennych dźwigarów, które tworzyły charakterystyczną, wachlarzową harmonijkę, przechodzącą na elewacji w ząbki przywodzące na myśl generalski wężyk. Odwodnienie dachu architekt umieścił po środku pogrążonego dachu [il. 23].

Mimośrodowe zestawienie koła, na którym oparta została kurtynowa szklana ściana walca i środkowego okręgu wyznaczającego układ słupów podpierających strop antresoli wraz z masywnym słupem środkowym, odzwierciedlone zostały w ukształtowaniu dźwigarów dachowych i w efekcie w zróżnicowaniu wysokości przeszklonej ściany elewacyjnej około 2 m pomiędzy najwyższą i najniższą częścią [il. 23]. Mimo takiego rozwiązania, architekt upozaścił układ symetryczny w planie — w rzutowaniu dachu mimośrodowe zestawienie okręgów parteru i antresoli uległo zamaskowaniu [il. 17]. Tak zwana piąta elewacja była z pewnością najciekawiej rozwiązana spośród realizowanych na Stronie Wschodniej. Architekt zadbał, aby przyciągała oko obserwatorów z wyższych budynków, choćby z Pałacu Kultury i Nauki. Dach Rotundy PKO, który przy odrobinie wyobraźni można zinterpretować jako rzeźbiarskie, ekspresjonistyczne ujęcie wirującego śmigła samolotu Królewskich Sił Powietrznych [il. 17] okazał się na tyle malowniczym i rozpoznawalnym elementem, że być może wykorzystany został przy tworzeniu logo Domów Towarowych Centrum, gdzie przypuszczalnie odwzorowano rzut dachu w postaci grafiki inspirowanej światłocieniem jego harmonijki ⁷⁰ [il. 27].

⁶⁹ Szczegóły dotyczące projektu Rotundy PKO na podstawie: Ibidem.

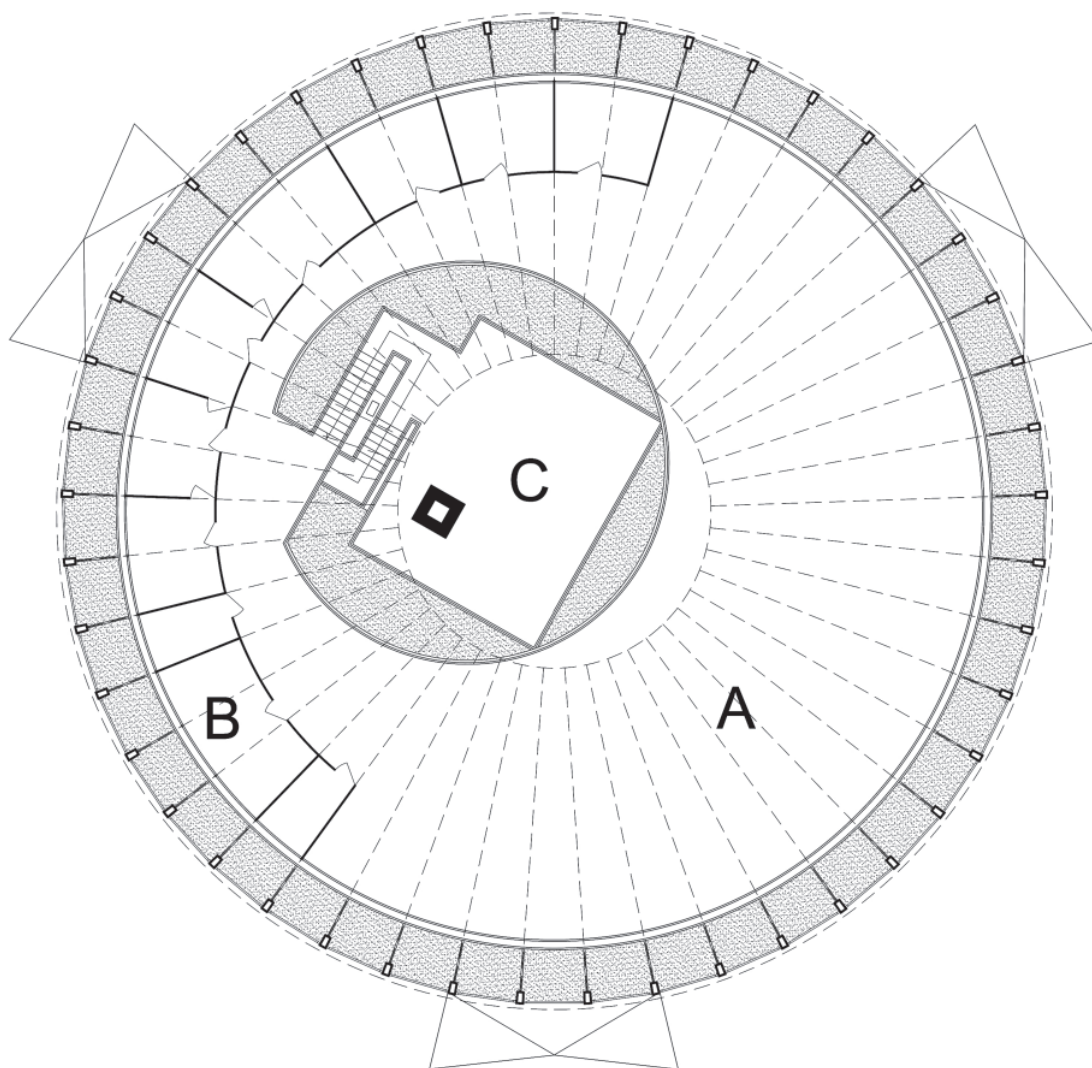
⁷⁰ Logo zaprojektował Hubert Hilscher, zwycięzca zamkniętego konkursu w 1967 r., za: T. Lachowski, *Permanently remanent, Polska grafika reklamowa w czasach PRL-u*, Warszawa 2006.

Ilustracja 21. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Rotunda PKO, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz, 1962 (projekt techniczny), rzut parteru, opracował mgr inż. arch. Jan Pęski na podstawie projektu technicznego, 2024; oznaczenia: **A** — sala operacyjna, **B** — część przeznaczona dla obsługi.

Figure 21. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, general designer for the Eastern Side Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz, 1962 (technical design), ground floor plan developed by Jan Pęski, M. Arch, Eng. on the basis of the technical design, 2024; markings: **A** — transaction floor and **B** — basement section for staff

Zresztą subtelna forma pawilonu PKO, podobnie jak cała zabudowa Strony Wschodniej kontrastowała, czy wręcz polemizowała, z gigantyczną bryłą Pałacu Kultury i Nauki na temat sposobu tworzenia i charakteru jaki powinna mieć miejska zabudowa. Architektura Rotundy PKO prezentowała także zupełnie inne niż zwykajowe podejście do projektowania architektury bankowej. Otwartość, przestronność

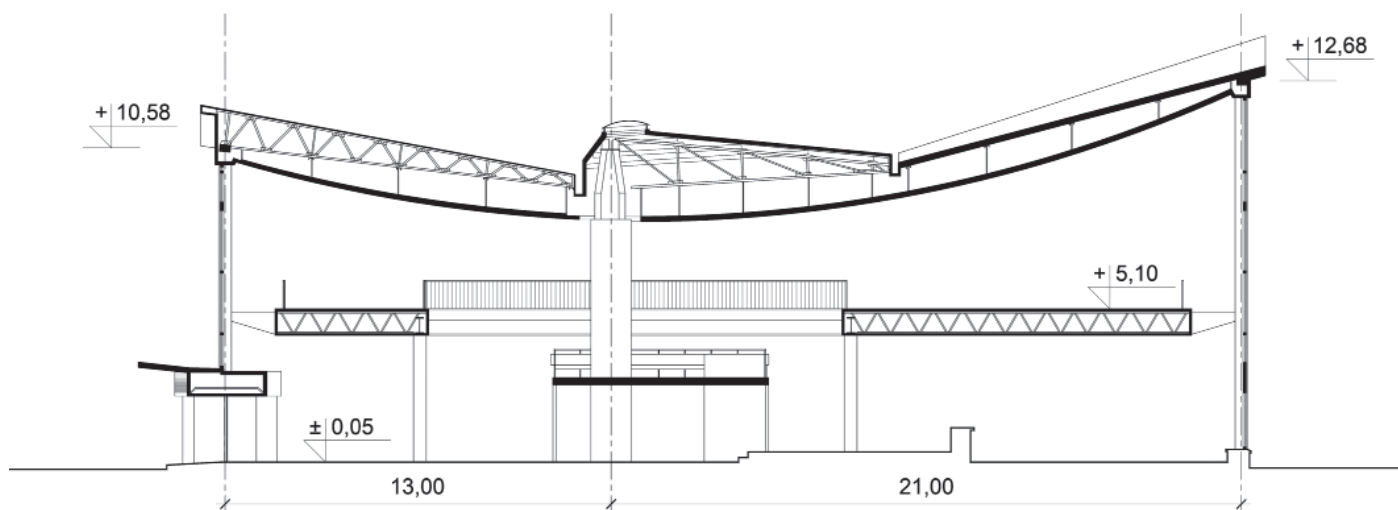

Ilustracja 22. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Rotunda PKO, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz, 1962 (projekt techniczny), rzut antresoli, opracował mgr inż. arch. Jan Pęski na podstawie projektu technicznego, 2024; oznaczenia: A — otwarta przestrzeń biurowa, B — boksy biurowe dla kadry zarządzającej, C — punkt kontroli sali

Figure 22. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, PKO Bank Rotunda, general designer for the Eastern Side Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz, 1962 (technical design), mezzanine floor plan developed by Jan Pęski, M. Arch, Eng. on the basis of the technical design, 2024; markings: A — open office space, B — office cubicles for the managerial staff, and C — floor monitoring location

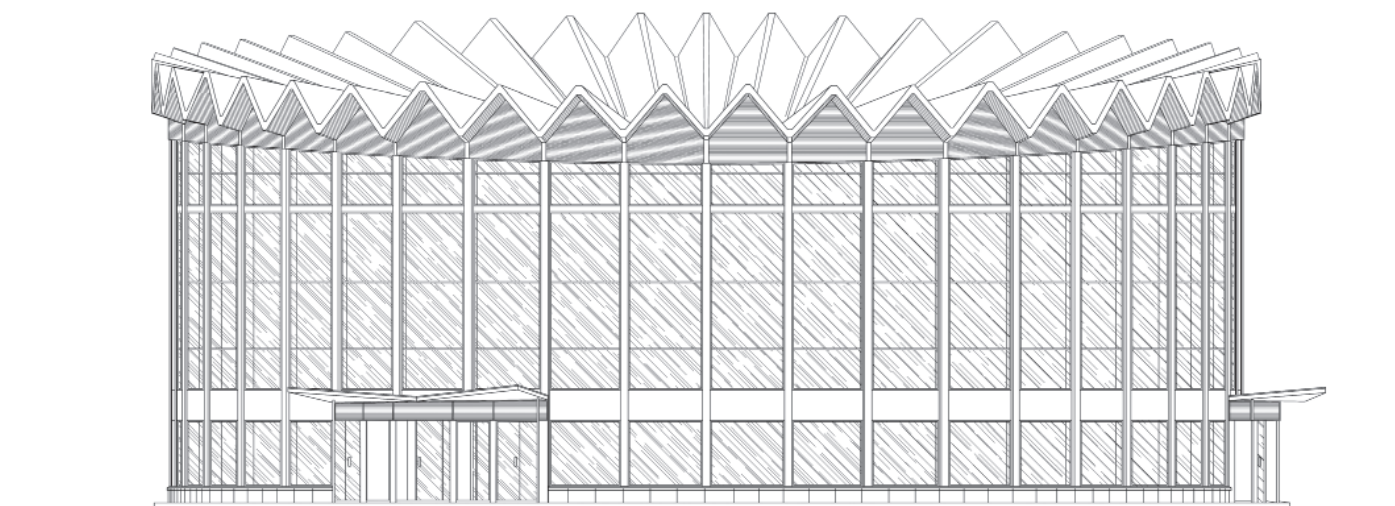
i delikatność tej budowli była dość wyjątkowa jak na bank, kojarzący się raczej z masywnymi gmachami przechowującymi wkłady, w owym czasie główne gotówkowe.

Według przekazów rodzinnych architekt tworząc pawilon PKO chciał nawiązać do przedwojennej puszkki — skarbonki PKO. Jeżeli tak było faktycznie, takie nawiązanie odnaleźć można w zygzakowatym zwieńczeniu budynku, którego motyw znajduje się na

Ilustracja 23. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Rotunda PKO, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz, 1962 (projekt techniczny), przekrój, opracował mgr inż. arch. Jan Pęski na podstawie projektu technicznego, 2024

Figure 23. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, PKO Bank Rotunda, general designer for the Eastern Side Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz, 1962 (technical design), cross-section developed by Jan Pęski, M. Arch, Eng. on the basis of the technical design, 2024

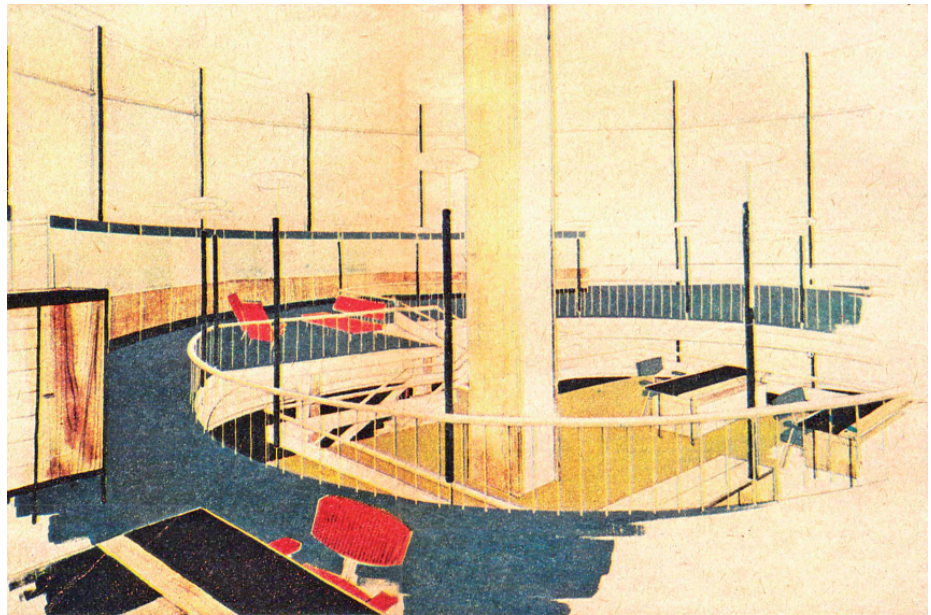

Ilustracja 24. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Rotunda PKO, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz, 1962 (projekt techniczny), elewacja od strony pasażu pieszego, opracował mgr inż. arch. Jan Pęski na podstawie projektu technicznego, 2024

Figure 24. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, PKO Bank Rotunda, general designer for the Eastern Side Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz, 1962 (technical design), pedestrian mall elevation developed by Jan Pęski, M. Arch, Eng. on the basis of the technical design, 2024

Ilustracja 25. Warszawa, ul. Marszałkowska, tzw. Strona Wschodnia, Rotunda PKO, generalny projektant Strony Wschodniej Zbigniew Karpiński, architektura i wnętrza Jerzy Jakubowicz, 1962 (projekt techniczny), widok perspektywiczny wnętrza, poziom antresoli, wg: Paczkowska Ilona, *Kolorowa ściana*, „Dookoła świata”, nr 23 (493) 9.06.1963, s. 8–9

Figure 25. Marszałkowska Street, Warsaw, known as the Eastern Side, PKO Bank Rotunda, general designer for the Eastern Side, Zbigniew Karpiński, architecture and interior design Jerzy Jakubowicz 1962 (technical design) interior perspective view, mezzanine level, as in Ilona Paczkowska, “Kolorowa ściana” [A colorful wall], *Dookoła świata* [Around the World], no. 23 (493) June 9, 1963, pp. 8–9

Ilustracja 26. Puszka – skarbonka PKO z okresu międzywojennego, fot. Tomasz Wojtera, 2024

Figure 26. Can–PKO piggy bank from the interwar period, photo by Tomasz Wojtera, 2024

Ilustracja 27. Etykieta pudełka od zapalek z logo Domów Towarowych Centrum (proj. logo Hubert Hilscher, 1967, autor projektu etykiety nie ustalony) prawdopodobnie inspirowanym rzutem dachu Rotundy PKO, przypuszczalnie l. 70. XX w., w zbiorach rodziny, fot. Tomasz Wojtera, 2024

Figure 27. Matchbox label with the Centrum Department Store logo (logo design by Hubert Hilscher, 1967, label designer undetermined), probably inspired by the PKO Bank Rotunda roof, probably in the 1970s, from the family collections, photo by Tomasz Wojtera, 2024

przedwojennej skarbonce [il. 26]. W symboliczny sposób rotunda-skarbonka zamiast drobnych monet, w swym pogrążonym dachu łapała krople deszczu. Byłoby to zatem dzieło, które miało zamkniętą formę odwołującą się do artefaktu z przeszłości. Projekt pawilonu PKO przypisać należy zatem do jednego z nurtów późnego, pełnego wieloznaczności modernizmu, a być może do pierwszych znaków nadciągającej postmodernistycznej fali, która, w takim przypadku, przedwcześnie przybyłaby do dopiero co otrząsającej się z socrealizmu Polski.

Niewątpliwie Rotunda PKO, przez lata śmiało konkurowała z Pałacem Kultury i Nauki o palmę pierwszeństwa w wyścigu o najbardziej rozpoznawalny symbol stolicy.

PONOWNNA EMIGRACJA

Jerzy Jakubowicz zakończył pracę w Warszawskim Biurze Projektów Budownictwa Ogólnego (dawniej „Miastoprojekt” Warszawa Śródmieście) w styczniu 1966 r.⁷¹. Były to już ostatnie lata jego pobytu w Polsce. Według przekazów rodzinnych zawiedziony był niską jakością wykonawstwa. Szczególnie efekt, który uzyskano na elewacji Rotundy PKO nie odpowiadał jego autorskiej wizji, zakładającej znacznie większe tafle ze szkła giętego i pokrytego powłoką przeciwsłoneczną⁷² — czego nie zrealizowano. Niestety takie były realia ówczesnej gospodarki niedoboru, co nawet w przypadku wysokiej jakości opracowań projektowych i priorytetowych przedsięwzięć państwowych, skutkowało często realizacjami wykonywanymi przy ograniczonych środkach i z akurat dostępnymi materiałami. Finezja projektantów musiała tu się łączyć z siermiężnością dnia codziennego. Możliwe, że wpływ na decyzję o emigracji miała także ówczesna sytuacja polityczna w Polsce. Nigdy wcześniej nie miał doświadczenia z funkcjonowaniem w państwie tzw. „bloku wschodniego” i zapewne nie był w stanie się do tego przystosować. Na stały wyjazd z kraju wpływ mogły mieć również kwestie ekonomiczne. W konsekwencji w niedługim czasie Jakubowicz wyemigrował do USA. W październiku 1968 r. przebywał już w mieście Sudbury w stanie Massachusetts, gdzie zamieszkał wraz z rodziną⁷³ i zatrudnił się w pracowni Roberta Diona⁷⁴. W wrześniu 1970 r. został przyjęty do grona Bostońskiego Stowarzyszenia Architektów⁷⁵. Mimo że nadal pracował w zawodzie architekta, to jednak z coraz większą pasją poświęcał się malarstwu. W l. 1969–1970 prezentował na wystawach swe szkice i prace akwarelowe w Cuttyhunk Island (dwukrotnie) oraz podczas festiwalu we Framingham, gdzie zapre-

⁷¹ Teczka Str. Wsch., ul. Marszałk. „Wars” „Sawa” Blok nr 11 „Centrum”, Biuro Organizacji m. st. Warszawy Wydział Archiwum, sygn. 14/1367.

⁷² *Po raz pierwszy w Warszawie jako materiału budowlanego na zewnętrzne ściany użyje się specjalnie przyciemnionego szkła (podobne do stosowanego przy produkcji okularów słonecznych). Będzie ono skutecznie chroniło wszystkich przebywających wewnątrz rotundy przed słońcem i ulicznym hałasem.* za: (z), op. cit.

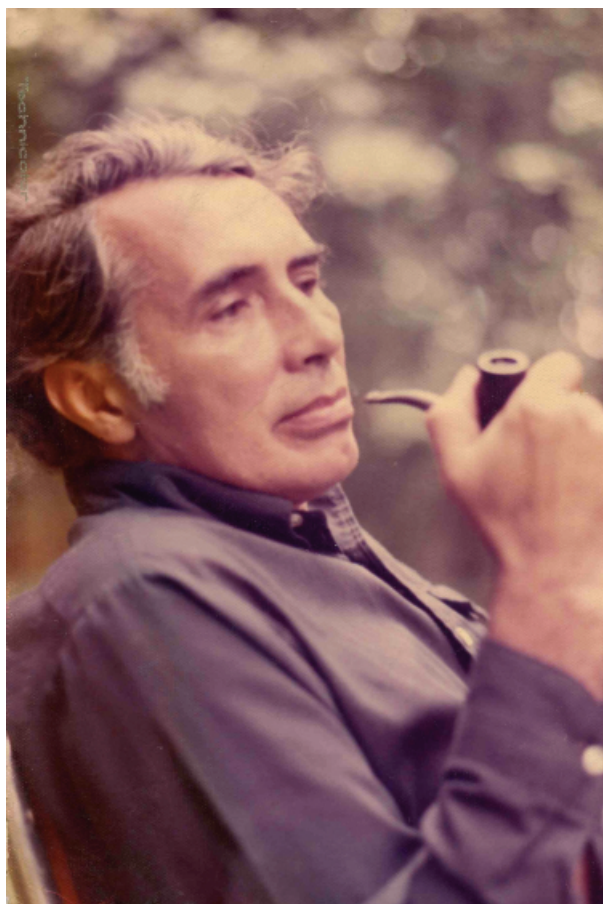
⁷³ Karta pocztowa z dn. 18.10.1968 r., w zbiorach rodziny.

⁷⁴ *Local Artist Exhibits in Framingham*, 26.10.1972, wycinek prasowy z nieustalonego czasopisma, w zbiorach rodziny.

⁷⁵ Zaświadczenie o przyjęciu do *Boston Society of Architects* z dnia 16.09.1970 r., w zbiorach rodziny.

Ilustracja 28. Jerzy Jakubowicz, przypuszczalnie 1973 r., fot. ze zbiorów rodziny

Figure 28. Jerzy Jakubowicz, probably 1973, photo from the family collections

zentował pejzaże oraz widoki o tematyce marynistycznej w świątyni Temple Beth Am na przełomie października i listopada 1970 r.⁷⁶ Przygotował także w 1973 r. projekt koncepcyjny Parku Dziedzictwa (Heritage Park) w Sudbury dla Komitetu Dwustulecia na planowane w 1976 r. obchody rocznicy rewolucji amerykańskiej i ogłoszenia niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki⁷⁷. Niestety Jakubowicz [il. 28] nie doczekał obchodów i realizacji koncepcji, gdyż zmarł 9 lutego 1974 r. w USA. Prochy jego zostały złożone na warszawskich Powązkach.

PODSUMOWANIE

Życie i twórczość Jerzego Jakubowicza nałożyły się na wyjątkowo burzliwe lata. Studia przerwała mu wojna. Ukończył je jako emigrant na obczyźnie. Jak się okazało, nie mógł tam wykonywać zawodu architekta samodzielnie. Dopiero w podporządkowanej komunistycznej władzy Polsce miał taką możliwość, ale jego działalność projektowa

⁷⁶ *Local Artist...*, op. cit.

⁷⁷ *Sudbury Town, Report 1973*, Sudbury, Massachusetts.

w kraju nie trwała nawet dekady. Nie zostawił więc po sobie w ojczyźnie wielu realizacji. Jednakże stworzył ikoniczne i nowatorskie dzieło w centrum stolicy, dzięki któremu wszedł do grona twórców wybitnych dzieł polskiej architektury. Żałować należy jedynie, że Rotunda PKO nie zachowała się do dnia dzisiejszego, co przy właściwie przyjętej technologii remontu i dobrej woli decydentów byłoby z pewnością możliwe i celowe.

Podziękowania

Dziękuję Annie Jakubowicz-Berger i Krzysztofowi Pęskiemu za udzielenie cennych informacji i udostępnienie dokumentów, zdjęć i pamiątek ze zbiorów rodzinnych, które w nieoceniony sposób pomogły w przygotowaniu niniejszej publikacji.

Dołożono wszelkich starań, by uzyskać zezwolenie twórcy lub jego spadkobierców na publikację zdjęć 16A i 16B. Ze względu na fakt, że przed publikacją niniejszego artykułu nie odnaleziono dysponentów autorskich praw majątkowych do tych fotografii, niezwłocznie po ich zgłoszeniu zostaną podjęte odpowiednie działania w celu uregulowania licencji.

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest architektowi Jerzemu Jakubowiczowi, projektantowi jednego z ikonicznych dla Warszawy budynków — Rotundy PKO. Jakubowicz rozpoczął studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej przed II wojną światową. W trakcie wojny pełnił służbę jako pilot RAF. W 1946 r. ukończył studia w Polskiej Szkole Architektury w Wielkiej Brytanii. Na przełomie l. 50. i 60. XX w., po około dwudziestu latach emigracji, powrócił do Polski i pracował w zespole Zbigniewa Karpińskiego nad projektami Strony Wschodniej ulicy Marszałkowskiej w Warszawie. Jego udział obejmował przede wszystkim przygotowanie projektów Domów Towarowych „Wars” i „Sawa” (z architektem P. Zajlichem) oraz pawilonu banku PKO zwanego Rotundą PKO. Jakubowicz w 2. poł. l. 60. XX w. udał się ponownie na emigrację, tym razem do USA, gdzie przebywał do końca życia.

Słowa kluczowe: Jerzy Jakubowicz, Zbigniew Karpiński, Rotunda PKO, Strona Wschodnia ulicy Marszałkowskiej, modernizm, postmodernizm

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

Barucki Tadeusz, *Architektura Polski*, Warszawa 1985.

Builders of Felbridge part 3, <https://felbridge.org.uk/index.php/publications/wwi-heroes-part4-2-2-2/> [dostęp: 29.05.2024].

Cymer Anna, *Dekonstrukcja Ściany Wschodniej*, <https://www.tubylotustalo.pl/artykuly/223-dekonstrukcja-sciany-wschodniej> [dostęp: 03.03.2024].

- Cymer Anna, *Jak Warszawa Rotundę straciła*, <https://www.tubylotustalo.pl/artykuly/497-jak-warszawa-rotunde-stracila> [dostęp: 03.03.2024].
- Cymer Anna, *Ściana Wschodnia*, 24.01.2024, <https://culture.pl/pl/dzielo/sciana-wschodnia> [dostęp: 05.03.2024].
- Gniewiewski Bohdan, „Zodiak” — zespół gastronomiczny na Stronie Wschodniej w Warszawie, „Architektura”, 1970, nr 2, s. 45–47.
- Hryniewiecki Jerzy, *Stołeczny pas handlowy*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 323–328.
- K.K., *Strona Wschodnia w kolorach*, „Stolica”, 22–29.03.1964, nr 12–13 (850-851), s. 4–5.
- Kaniewski Przemysław, *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942–1954*, Warszawa 2013.
- Karpiński Zbigniew, *Program handlowo-usługowy „strony wschodniej” ul. Marszałkowskiej*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 324.
- Karpiński Zbigniew, *Wieżowce na „Ścianie Wschodniej”*, „Architektura”, 1967, nr 2, s. 51–55.
- Karpiński Zbigniew, *Wspomnienia*, Warszawa 2018.
- Katz, *Bronek 1912–1960*, <https://architecture.arthistoryresearch.net/architects/katz-bronek> [dostęp: 29.05.2024].
- Kępiński Kacper, *Ściana Wschodnia, architektura Zbigniewa Karpińskiego. Przewodnik*, Warszawa 2020.
- Kłosiewicz Lech, *Nowy fragment warszawskiego centrum — „Junior”*, „Architektura”, 1969, nr 12, s. 454–456.
- Konkurs na bliźniaczy dom robotniczy*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 4-5, s. 21–28.
- Konkurs na centrum handlowe*, „Architektura”, 1961, nr 10, s. 379–383.
- Konkurs powszechny SARP i TUP na koncepcyjny projekt urban.–arch. zabudowy po wschodniej stronie ul. Marszałkowskiej na odcinku pl. Centralnego*, „Architektura”, 1959, nr 5, s. 193–214.
- Kowalski Dariusz, *Rewitalizacja Warszawskiej Rotundy PKO BP — przeszłość i współczesność „Konstrukcje Budowlane”*, 2018, Edycja V, 1–14, <https://mostwiedzy.pl/pl/publication/rewitalizacja-warszawskiej-rotundy-pko-bp-przeszlosc-i-wspolczesnosc,147969-1> [dostęp: 03.03.2024].
- Krzystek Anna i Tadeusz, *Personel Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii 1940–1947*, wydanie III, Sandomierz 2012, Hodyra Piotr, suplement 2024.
- Lachowski Tomasz, *Permanentny remanent, Polska grafika reklamowa w czasach PRL-u*, Warszawa 2006.
- Leśniakowska Marta, *Architektura w Warszawie*, Warszawa 1998.
- Leśniakowska Marta, *Architektura w Warszawie 1945–1965*, Warszawa 2003.
- Local Artist Exhibits in Framingham*, 26.10.1972, wycinek prasowy z nieustalonego czasopisma, w zbiorach rodziny.
- Marek Danuta, *Nowe realizacje na „Stronie Wschodniej”*, „Architektura”, 1970, nr 9 s. 300–310.
- Marek Danuta, „Junior”, *młodzieżowy dom towarowy*, „Architektura”, 1969, nr 12, s. 457–463.
- Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza*, „Życie Warszawy”, dodatek ilustrowany do dzienników „Życie Warszawy”, „Życie Częstochowy”, „Życie Radomskie”, nr 25 z 23.06.1963 r.
- Paczkowska Ilona, *Kolorowa ściana*, „Dookoła świata”, nr 23(493) 9.06.1963, s. 8–9.
- Przesmycka Elżbieta, Jabłoński Wojciech, *Studia w Polskiej Szkole Architektury w Liverpoolu 1942–1946*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Lublinie”, 2017, nr 4.

- Przymorski Feliks, *Renesans stali*, „Architektura”, 1975, nr 4, s. 329–331.
- Stępiński Zygmunt, *Warszawski Pawilon Cepelii*, „Architektura”, 1966, nr 8/9, s. 110–111.
- Sobieszczański Adrian, *Ściana Wschodnia*, <https://varsavianista.pl/index.php/2022/04/04/sciana-wschodnia/> [dostęp: 3.03.2024].
- Szafer T. Przemysław, *Nowa architektura Polska, diariusz z lat 1966–1970*, Warszawa 1972.
- Szmidt Bolesław, *The Polish School of Architecture 1942–1945*, Liverpool 1945.
- Szolginia Witold, *Wieżowce*, „Młody Technik”, 1963, nr 8, s. 15–25.
- (z), *Rotunda w centrum stolicy*, „Sztandar Młodych”, nr 188, 8.09.1963.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

Sudbury Town, Report 1973, Sudbury Massachusetts:

Archiwum Wydziału Architektury dla Dzielnicy Śródmieście w Warszawie:

- Jakubowicz Jerzy, Karpiński Zbigniew, *Strona Wschodnia, Budynek nr 15, Pawilon P.K.O. Projekt techniczny architektoniczny*, 1962, sygn. 1983.

Wydział Archiwum Biura Organizacji Urzędu M. St. Warszawy:

- Teczki dot. tzw. Strony Wschodniej ul. Marszałkowskiej, sygn. 14/1367, 14/1368, 14/186.

Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP:

- Karta ewidencyjna członka SARP.
- Karta ewidencyjna architekta.
- *List polecający Zbigniewa Karpińskiego do OW SARP* z dn. 12.05.1960 r.
- Wyciąg z listu prof. B. Szmita do prof. H. Lewulisa we Wrocławiu z 23.04.1960 r.
- Nitch Andrzej Leonard, *Leksykon architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających* (mpis), Warszawa 1988.

Narodowe Archiwum Cyfrowe:

Zespół: Archiwum fotograficzne Lecha Zielaskowskiego

- Widok na ul. Marszałkowską i budowę Domu Towarowego „Wars”, sygn. 3/53/0/8/538.

Zespół: Archiwum fotograficzne Zbyszka Siemaszki

- *Budowa rotundy PKO w Warszawie*, sygn. 3/51/0/12.4/532.

Materiały w zbiorach rodziny:

- *Wykaz studiów* (indeks), Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, 1935–1939.
- Życiorysy Anny Aldony Jakubowicz.
- Odpis aktu ślubu, Hajfa 28.01.1941 r.
- Dyplom nadania stopnia inżyniera architekta przez Radę Akademickich Szkół Technicznych, Londyn 30.10.1946 r.
- Certyfikat nadania stopnia inżyniera architekta przez Uniwersytet w Liverpoolu, 1946 r., jęz. ang.
- Zaświadczenie o przyjęciu do Bostońskiego Stowarzyszenia Architektów z dn. 16.09.1970 r.
- Korespondencje.
- Fotografie.
- Szkice i rysunki.

ARCHITECT JERZY JAKUBOWICZ (1917–1974): AUTHOR OF THE PKO BANK ROTUNDA IN WARSAW

INTRODUCTION

The PKO Bank Rotunda, which is a part of the Eastern Side of Marszałkowska Street, is one of the most characteristic symbols of the capital. Recent years have seen it replaced by a new building inspired by the form of the original work of architecture at that location.¹ Although today's building brings to mind memories of the no longer existing pavilion to a certain extent, the author of the design for the building that initially stood there is almost forgotten. Jerzy Jakubowicz, architect and RAF pilot, developed the design for the PKO Bank Rotunda. This article is intended to serve the preservation of our knowledge regarding his fate and creative work. Although only some of his designs have survived, as have certain sketches and documents in family collections, the passage of time coupled with the life of an émigré have resulted in the dissipation of both his creativity and collections of mementos of him. In spite of an absence of a complete *dossier* of this architect, worth presenting is what information has been preserved as to facts regarding his person so they may become more widely known and maintained. Although as the author of the design for the PKO Bank Rotunda and the Department Stores he is listed in certain works encompassing the topic of post–World War II Polish architecture² as well as in the trade press³ and some press clipping from the era,⁴ no publication has been devoted to Jakubowicz and his creative work. The rare information on this subject, which requires supplementation and more detail, is found in Przemysław Kaniewski's book entitled *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942–1954* [The Polish School of Architecture in Great Britain 1942–1954].⁵

¹ Demolition of the building was carried out in 2007, while the new building was erected over the years 2018–2019.

² Compare with T. Barucki, *Architektura Polska* [Polish Architecture], Warsaw, 1985, p. 202 and T. P. Szafer, *Nowa architektura Polska, dziennik z lat 1966–1970* [The new architecture of Poland: A diary from the years 1966–1970], Warsaw, 1972, p. 146.

³ D. Marek, "Nowe realizacje na 'Stronie Wschodniej'" [New projects for the Eastern Side], *Architektura* [Architecture], 1970, no. 9, p. 300.

⁴ "Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza" [Our photo-reporter at Jerzy Jakubowicz's], *Życie Warszawy* [The Life of Warsaw], illustrated supplement to the dailies *Życie Warszawy* [The Life of Warsaw], *Życie Częstochowy* [The Life of Częstochowa], and *Życie Radomskie* [The Life of Radom], no. 25 of June 23, 1963; (z), "Rotunda w centrum stolicy" [A rotunda in the center of the capital], *Sztandar Młodych* [Youth Standard], no. 188, September 8, 1963; K.K., "Strona Wschodnia w kolorach" [The eastern side in color], *Stolica* [Capital], March 22–29, 1964, no. 12–13 (850–851), pp. 4–5.

⁵ P. Kaniewski, *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942–1954* [The Polish School of Architecture in Great Britain 1942–1954], Warsaw, 2013.

THE DIFFICULT ROAD TOWARD ARCHITECTURE

Jerzy Wacław Jakubowicz [fig. 1] was born on November 10, 1917 in Winnica in Podolia. He was the son of Jan Jakubowicz (?–1919) and Anna Aldona born to the Suszyckis (1885–1973). Unfortunately, his father, the *powiat* [county] agronomist⁶ died shortly after the birth of his son in 1919. His mother was a teacher at the Trade School in Winnica.⁷ Thus, Jerzy was a son of the Polish intelligentsia community of the *Kresy* [Eastern Borderlands].

The departure of the family from Soviet Ukraine to a free Poland took place relatively late—in 1927. First they went to Leśna Podlaska and subsequently Siedlce where Jerzy attended the Hetman Żółkiewski County Junior High School.⁸

Family collections have preserved drawings of the future architect from the beginning of the 1930s. These sketches point to the predispositions of the young man for artistic creativity. Their qualities are characterized by a lively, resolute line and skill in presenting figures [fig. 2].

Jerzy took up studies at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology in 1935. The marks preserved in transcripts found among family mementoes demonstrate that his studies went well or even very well. There is a known design from his period of studies from 1938. It is a semidetached worker house developed in collaboration with Wiktor Wiśniewski for submission for a competition [fig. 3A and 3B]. The young contenders were awarded 5th place.⁹ In June of 1939 Jakubowicz passed his exams for what is known as a semi-diploma with good marks.¹⁰

Unfortunately the outbreak of World War II interrupted Jerzy Jakubowicz's studies. However, thanks to his drawing skills he kept a diary throughout the September Campaign preserving the reality that surrounded him. Among other things, he presented the soldiers of the various armies, Polish, but also German and Soviet [fig. 4]. These drawings make it possible to identify skills in making caricatures of people. As seen in these sketches, he found himself in Łęczna¹¹ in September of 1939 and subsequently went east to Łuck,¹² like many other Poles during the German offensive. Most probably

⁶ Also referred to as a *geometer* as found in the Biography of Anna Aldona Jakubowicz *nee* Suszyccka from the end of the 1940s as found in the family archives.

⁷ Anna Aldona Jakubowicz was born in Crimea, where Jerzy's grandfather, Leon Suszyccki (1846–1920), was a physician at the Vasylivka estate near Melitopol. She received her secondary education in Kharkiv after which she attended the all-girl Bestuzhev Courses in Saint Petersburg, according to the Biography of Anna Aldona Jakubowicz *nee* Suszyccka from the end of the 1940s as found in the family archives.

⁸ According to documents found in private collections.

⁹ "Konkurs na bliźniaczy dom robotniczy" [Competition for a worker semi-detached house], *Młoda Architektura* [Young Architecture], 1938, no. 4–5, pp. 21–28.

¹⁰ Transcript of Jerzy Jakubowicz, Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, 1935–1939, found in the family archives.

¹¹ Sketches dated September 13, 1939 as found in the family archives.

¹² Sketches dated September 23, 1939 as found in the family archives.

he later returned to Polish lands occupied by the Third Reich. This is seen thanks to successive drawings that this time present German soldiers [fig. 4E and 4F].

How Jakubowicz found himself in Haifa about one year after the outbreak of the war is not known. There, on January 25, 1941, he married Krystyna Dąbkowska (1918–2014) [fig. 5] at St. Joseph's Church,¹³ although family sources say that the ceremony took place on Mount Carmel. His stay in Haifa, then a part of Britain's Mandatory Palestine in the Near East, was linked with Jakubowicz's participation in the Libyan Campaign and the fighting in Tobruk. It was during military action, riding through the desert as a motorcycle courier, that he was wounded by a bomb and ended up in a hospital.¹⁴ During his service he received the rank of second lieutenant as a pilot in the service of the British Royal Air Force (RAF)¹⁵ [fig. 6]. For his military action and service he was honored with The War Medal 1939–1945 awarded by the British Armed Forces.¹⁶ In spite of the tough military service he provided during the war, Jerzy Jakubowicz continued to draw, which is borne out by what has been preserved in family collections dated 1944 depicting a woman in a British uniform [fig. 7].

LIVERPOOL AND LONDON

Jakubowicz was undoubtedly in England during the last part of the war. It was then that he took up further studies at the Polish School of Architecture (PSA) that was specially organized with the consent of the British authorities in 1942 and operated with the hospitable School of Architecture in Liverpool.¹⁷ Organized by the Polish Government, schooling of émigrés was intended to educate new cadres that could, in the future, take up the reconstruction of the destroyed country. This was especially important in the face of the extermination of the Polish intelligentsia as a result of the actions of the occupants. A part of the mobilized young people present in Great Britain was allowed to continue their studies as the war continued. Premysław Kaniewski wrote: "It was a relatively small number as a result of the position of the Polish military authorities who did not favor leave from the army for greater numbers of candidates wishing to study, who were usually young, physically fit, intelligent, and brave men—perfect material for combat as noncommissioned officers or lower rank officers, which is what most of them were to date."¹⁸ Visible traces dating from the time of Jakubowicz's education at the PSA are student drawings presenting the elevation of St. Anne's tenement house [fig. 8].¹⁹

¹³ Marriage certificate of Jerzy Jakubowicz and Krystyna Dąbkowskiej as found in the family archives.

¹⁴ Based on information provided by the family archives as well as letters as found in the family archives.

¹⁵ Pilot Second Lieutenant, serial no. RAF P-2807/704357 as found in A. and T. Krzystek, *Personel Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii 1940–1947* [Polish personnel in the air force in Great Britain 1940–1947], 3rd Edition, Sandomierz, 2012, P. Hodyr supplement, 2024, and the architect's records in the collections of the SARP Association of Polish Architects.

¹⁶ Medal found in the family archives.

¹⁷ More on the Polish School of Architecture in Great Britain: P. Kaniewski, op. cit.

¹⁸ Ibid., p. 155.

¹⁹ Compare with B. Szmidt, *The Polish School of Architecture 1942–1945*, Liverpool, 1945, p. 71.

The Polish School of Architecture in Liverpool inherited the ideals and educational program of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, as did the Liverpool school where it found hospitality within its structures. A significant group of lecturers were originally from the Warsaw University of Technology, e.g., Bolesław Szmidt and Leopold Toruń. Compared to their British colleagues, Polish students proved extremely innovative.²⁰ They primarily came from the Warsaw School of Architecture that had already been described by Niemojewski as the true stream of Modernism in Poland.²¹

Jerzy Jakubowicz finished his studies at the Polish School of Architecture in 1946 as one of twenty-eight graduates.²² He was awarded the degree of Engineer Architect as well as a diploma issued by the Academic Council for Technical Schools²³ during their session of October 24, 1946, which he received on October 30, 1946. His diploma was in the field of monumental building construction, which encompasses today's concept of public utility. He passed his final exam with a grade of very good.²⁴

Family collections have preserved architectural sketches developed by the young architect, most probably in the mid-1940s. They include design drawings of a single-family residential building [fig. 9] as well as perspective drawings of a building, probably a residential building [fig. 10]. Neither includes any notes that might specify their [planned?] sites. Today, it is difficult to state if they were developed during studies or after receiving the diploma. The presented solutions, most certainly designs, and especially the floor plan [fig. 9] indicate a functionalistic approach on the part of the author to solving design problems, but at the same time they maintain a freedom in the shaping of the plan seen in the soft lines of non-parallel walls and obtuse angles in general access spaces (the hall and dining room), characteristic of mature Modernism.

Upon completing his studies, Jakubowicz joined the group of educators of the Polish School of Architecture that, as of the end of 1946, was moved to London and found itself under the auspices of the Polish University College.²⁵ In addition to teaching, Jakubowicz also took part in preparing a textbook by a lecturer of the PSA, Zbigniew Dmochowski, entitled *Handbook of Polish Architecture*, including a volume with illustrations and photographs entitled, *Atlas to the Handbook of Polish Architecture*.²⁶ In 1949, together with Jerzy Faczyński, another graduate of the Polish School of Architecture, he won

²⁰ Compare *ibid.*

²¹ L. Niemojewski, "Dwie szkoły polskiej architektury nowoczesnej" [Two schools of Polish Modern architecture], *Przegląd Techniczny* [Technical Overview], 1934, no. 26, pp. 808–816.

²² P. Kaniewski, *op. cit.* pp. 224–225.

²³ "The Academic Council for Technical Schools as established by the Decree of the President of the Republic of Poland of March 7, 1944" (from the diploma awarding the Degree of Engineer Architect [...] as found in the family collections).

²⁴ Diploma awarding the Degree of Engineer Architect by the Academic Council for Technical Schools, London, October 30, 1946, as found in the family collections.

²⁵ P. Kaniewski, *op. cit.*, p. 115.

²⁶ *Ibid.*, p. 127.

1st Prize in a competition organized by the Incorporated Association of Architects and Surveyors for an artistic carpet.²⁷

His records as member of SARP Association of Polish Architects as completed by Jakubowicz on April 23, 1960 present several designs developed in Great Britain with the annotation that this is not a complete list as he “bypassed lesser works or those less concerned with architectural creativity, such as the design of exhibition stands, furniture, textiles, carpets, etc.”²⁸ As is seen in the records, he developed the designs for three clubs together with another graduate of the Polish School of Architecture who also graduated in 1946, Wojciech K. Przybylski, son of Czesław Przybyski, the prominent architect. It was in 1947, which was after being awarded a diploma, that the two of them developed the design for the Aviation Self-Help Club, a 2,000 m³ structure, for an unknown location in England. It was almost a decade later, in 1955, that they developed designs for international youth clubs in London, buildings with volumes of 950 m³ and 12,000 m³. It was with another graduate of the PSA, Wojciech S. Meyer, that Jakubowicz prepared a design for a light industry factory (plastics) in London in 1946. He also collaborated with the John E. Beardshaw & Partners design office where he developed designs for the automotive industry—an automobile service station and garages for Regent Oil and Petrofina as well as Brandoli Prod. Ltd. It is interesting to note at this point that it is thanks to employment at Beardshaw & Partners that Norman Foster, the eminent British architect, had his first experiences in architectural design, including prior to commencing his studies.

It was collaboration with the London design office of Katz & Vaughan where Jakubowicz found employment as a senior designer and where he worked up to 1954 that proved the most fruitful, however.²⁹ It was at the Katz & Vaughan studio that he designed stores and supermarkets (selling shoes and clothing for men and women) as well as barbershops and hairdressers, fashion studios, single-family houses, and residential interiors.³⁰ In 1951 he participated in design work on the Homes & Gardens pavilion [fig. 11] for the Festival of Britain exhibition, designed by Bronek Katz. Not much older than Jakubowicz, Bronek Katz³¹ was born in 1912 in Warsaw where, as Baruch Katz, he studied architecture in Vienna over the years 1930–1935. He immigrated to England in 1936. Over the years 1936–1939 he worked at the offices of Walter Gropius and Maxwell Fry in London. In 1945 he began collaborating with Fry’s assistant, Reginald Vaughan. Many of the design projects implemented by the Katz & Vaughan partnership involved the designs in such fields as catering [fig. 12], hotels, homes, and exhibitions.³²

²⁷ Ibid., p. 137.

²⁸ Record card of a member of SARP, SARP collections.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ P. Kaniewski, op. cit., p. 143.

³² Information found in Katz, Bronek 1912–1960, <https://architecture.arthistoryresearch.net/architects/katz-bronek>, [accessed on May 29, 2024], *Builders of Felbridge*, Part 3, <https://felbridge.org.uk/index.php/publications/wwi-heroes-part4-2-2-2/>, [accessed no May 29, 2024].

There can be no doubt that employment by Katz & Vaughan provided Jakubowicz with excellent work experience.

As stated by Przemysław Kaniewski, Jakubowicz, in addition to the named positions, also worked with Bobrowski (?), jointly forming an architectural–decorating–graphic studio in London.³³

It seems that for freshmen architects the rebuilding of Great Britain after the war, taking into account the absence of restrictions on the part of the authorities, would prove an excellent place for development. However, in 1956 the Architects' Registration Council of the United Kingdom (ARCUK) sued Jerzy Jakubowicz and his colleague, W. Meyer, in magistrates' court for using the title of Certified Engineer Architect.³⁴ In spite of the fact that upon appealing, the fine and the costs of proceedings were annulled, agreeing that this was a matter of a “non–English transcription of a foreign academic title,”³⁵ the case undoubtedly proved an unpleasant experience and fostered a sense of injustice stemming from the attitude of the authorities to a recent soldier of the armed forces of Great Britain. It also generated a lack of hope for achieving an independent professional position. Quite possible, it was also the reason why at the end of the 1950s Jakubowicz decided to return to his homeland.

Bearing in mind the fact that access to the profession within Great Britain of a graduate of the Polish School of Architecture, which operated officially with the permission of the British authorities, was not granted until the start of the 1970s, and even that was following an individual assessment of professional achievement,³⁶ from the perspective of any future career in architecture, the decision to leave was certainly appropriate.

THE EASTERN SIDE

Jakubowicz arrived at the turn of the 1950s and 60s³⁷ together with his wife and three children.³⁸ This was after approximately twenty years outside of the country. The October Thaw favored such a return. This was important in light of his past—service in the British army. A few years earlier he would have faced repression on the part of the communist authorities, which was what often happened to returning immigrants with such a past, especially since he did not hold Polish citizenship, but British.³⁹ In addition

³³ P. Kaniewski, *op. cit.*, p. 184.

³⁴ P. Kaniewski, *op. cit.*, p. 159.

³⁵ P. Kaniewski, *op. cit.*, p. 159.

³⁶ P. Kaniewski, *op. cit.*, p. 159.

³⁷ As can be surmised from a letter of recommendation to the Warsaw Chapter of SARP dated May 12, 1969, Jakubowicz had already been in Poland for a “few months,” as in Z. Karpiński, “List polecający do OW SARP” [Letter of recommendation to the Warsaw Chapter of SARP], May 12, 1960.

³⁸ One daughter and two sons.

³⁹ In the record card of a member of SARP as completed on April 3, 1969, J. Jakubowicz stated “British citizenship, but applying for Polish” under the relevant heading.

to his mother and some other family members who lived in Poland, what made a return easier was undoubtedly the fact that other graduates of the PSA, albeit few in number, returned earlier⁴⁰ as did the lecturers Leopold Toruń and Bolesław Szmidt. He most certainly took up immediate residence in Warsaw. An address on Kožia Street may be found in documents dating from the early 1960s.⁴¹ In returning to Poland as one of those few 250 graduates of the Polish School of Architecture⁴² he fulfilled its assumptions, i.e. he joined in the postwar, still ongoing, reconstruction of the country.

He immediately took up design work, which is obvious thanks to an honorable mention he was awarded in the competition for the Heroes of Warsaw monument (1959).⁴³ In May of 1960 he became a member of SARP.⁴⁴ In 1961 Jakubowicz was certified for construction work.⁴⁵ Thus, he received what he had hoped to have in Great Britain, the right to independently pursue his profession.

The first half of the 1960s is the best-known period of his architectural creativity. In addition to work with the Z. Karpiński team on designs for the Eastern Side,⁴⁶ which will be discussed below, he also worked with Jerzy Kowarski, a colleague from student years at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, on a competition design for a concept for a shopping center for the Saska Kępa district [fig. 13]. Jakubowicz and Kowarski took part as one of ten invited teams.⁴⁷ The design was characterized by roofing in the form of truncated pyramids making reference to fragments of the frontal elevation of the Homes and Gardens pavilion [fig. 11]. Jakubowicz, as noted by the press, was also the author of the designs for LOT and Orbis offices in Paris. He also worked on the design for the Museum of Technology in Skierniewice, near Warsaw.⁴⁸

⁴⁰ P. Kaniewski states that “by 1989 eight PSA graduates from Great Britain returned to Poland,” as in P. Kaniewski, op. cit., p. 182.

⁴¹ Record card of a member of SARP, SARP collections.

⁴² P. Kaniewski, op. cit., p. 125.

⁴³ Record card of a member of SARP, SARP collections.

⁴⁴ Jakubowicz became a member of SARP on May 30, 1960. His proposing members were Z. Karpiński and B. Szmit.

⁴⁵ 1033/61 – as in “Korespondencja z wydziałem nadzoru” [Correspondence with the Board of Supervision], dated October 15, 1970, ref. no. 14/1348, Department of Archives, Organizational Office of Warsaw City Hall.

⁴⁶ Initially, the term “Eastern Side” served to describe the street front of Central Square. It was ultimately replaced by the wording “Eastern Wall” used both in everyday conversation and professional literature, including by the general designer himself (compare with Z. Karpiński, “Wieżowce na ‘Ścianie Wschodniej’” [Skyscrapers on the “Eastern Wall”], *Architektura* [Architecture], 1967, no. 2, pp. 51–55). This article uses the term “Eastern Side” as used when the design was being developed in both publications and construction documentation.

⁴⁷ “Konkurs na centrum handlowe” [Competition for a shopping center], *Architektura* [Architecture], 1961, no. 10, pp. 379–383.

⁴⁸ “Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza” [Our photo-reporter at Jerzy Jakubowicz’s], op. cit.

However, the main design effort to which Jakubowicz devoted himself was participation in work on the buildings fronting Marszałkowska Street⁴⁹ [fig. 16A and 16B]. He joined Karpiński's team⁵⁰ thanks Kazimierz Marczewski and Jerzy Kowarski. They recommended Jakubowicz to Karpiński.⁵¹ He was most certainly a valuable acquisition for his team. He brought with himself a breath of Western freedom and modernity in circles that only a few years earlier had shaken off Socialist Realism. He also had practical know-how in the architecture of department stores, which was obvious from his design dossier. After all, Jakubowicz came from the West, which is exactly where sources that Karpiński wanted to utilize in work on the Eastern Side were to be found—the other side of the “Iron Curtain.”⁵²

The buildings of the Eastern Side of Marszałkowska Street in Warsaw and the history of how it came about are relatively well documented in literature.⁵³ However, citing the most important facts is worthwhile. The choice of Zbigniew Karpiński, an experienced architect distinguished for his work for Warsaw, as general designer for the Eastern Side of Marszałkowska Street for the Central Square segment was the result of the First (equivalent) Place that he and his team won in the competition organized by SARP in 1958 [fig. 14].⁵⁴ Keeping in mind the high level of submitted designs⁵⁵ as well as the prestigious design topic, it must have been an outstanding achievement. However, in spite of this high level, it was the view of the competition judges that none of the works qualified

⁴⁹ P. Kaniewski states that “for years Jakubowicz was with the Bistyp Central Office for Studies and Typical Designs, Warsaw,” operating as of 1951 (P. Kaniewski, op. cit., p. 184). However, this information has as yet not been verified.

⁵⁰ The design team functioned as the Eastern Side Design Office, a part of Miastoprojekt Warsaw Downtown, as in J. Jakubowicz and Z. Karpiński, “Strona Wschodnia, Budynek nr 15, Pawilon P.K.O. Projekt techniczny architektoniczny” [Eastern side, Building no. 15, PKO Pavilion, technical–architectural design], 1962, Archives of the Department of Architecture of Warsaw's Downtown District, ref. no. 1983.

⁵¹ Z. Karpiński, “List polecający do OW SARP” [Letter of recommendation to the Warsaw Chapter of SARP], May 05, 1960, found in the SARP collections.

⁵² After winning the competition for the Eastern side, Karpiński went on a study tour to Rotterdam, Stockholm, Copenhagen, and Helsinki, where he analyzed contemporary downtown arcades, as in K. Kępiński, *Ściana Wschodnia, architektura Zbigniewa Karpińskiego, przewodnik* [The Eastern Wall: The architecture of Z. Karpiński: A guide], Warsaw, 2020, p. 74.

⁵³ K. Kępiński, op. cit., P. T. Szafer, *Nowa architektura Polska, diariusz z lat 1966–1970* [The new architecture of Poland: A diary from 1966–1970], Warsaw, 1972, and numerous articles in *Architektura* [Architecture], see: bibliography.

⁵⁴ The First Equivalent Prize was awarded to Design no. 31 by Architect Zbigniew Karpiński (SARP Warsaw); structural engineering consultant: Wiesław Zach, M.Eng. of the Chair of Prof. W. Poniż; in collaboration with: Zofia Białowas, Maria Hausman, and Hanna Woźniak. Model by: Marek Gurowski and Jan Wasił as well as Design no. 36 by Architects Hanna Adamczewska and Kazimierz Wejchert (SARP Warsaw); Jerzy Dobielecki, Wacław Jaciow, and Władysław Jarnicki (SARP Nowe Tychy); structural engineering: Eng. Zbigniew Pawłowski (NOT Warsaw); traffic and circulation: Eng. Henryk Jurkowski (TUP Warsaw) for the “SARP and TUP General Competition for the Urban–Architectural Design Concept for the Buildings of the Eastern Side of Marszałkowska Street along the Central Square Segment,” *Architektura* [Architecture], 1959, no. 5, p. 197.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 198 (justification for the awarded prizes and honorable mentions).

for direct implementation. The Karpiński design, although it did propose “valuable urban solutions involving the dual-plane juxtaposition of Downtown Warsaw space,” its fault was the “minimal degree to which it utilized the terrain. Moreover, it operated at too small a scale for what were to be typical of buildings earmarked for hotel functions, at times boarding houses, and then again as residential buildings.”⁵⁶ The competition judges recommended that further work be based on principles as proposed in the First Prize entry while taking into account values suggested by other awarded and mentioned works.⁵⁷

This project, as it ultimately turned out, encompassing a volume of approximately one million cubic meters⁵⁸ necessitated the employing of a professional team of designers. In addition to Jakubowicz, Karpiński’s team included architects Ludwik Borawski, Zbigniew Wacławek, Jan Klewin, Andrzej Kaliszewski, Marcin Bogusławski, Piotr Zajlich, Ewa Podlewska, Andrzej Sierakowski, Tadeusz Błazejowski, Romuald Widera, Jerzy Kowarski,⁵⁹ and others. Several adjustments were made during work on the designs, thus implementing the recommendations of the competition judges. Among these, high-rise buildings were placed rhythmically with their narrow side facing Marszałkowska Street as was an almost continuous low-rise structure with arcade-like walkway forming the street front.⁶⁰ In the end, the actually built version of the Eastern Side [fig. 14] was successful in meeting the main conceptual assumptions of Zbigniew Karpiński, which included the insertion of an intimate pedestrian passage separated from vehicular traffic by a low-rise frontal building and a group of high-rise buildings behind the passage in a second line, thus achieving the dual-plane effect.⁶¹ Thanks to these measures the general designer managed to combine the user-friendly “human” scale of the pedestrian passage with big-city high-rise point buildings, almost skyscrapers, enriching and ordering the cityscape [fig. 15].

The Eastern Side design included retail-service buildings (345,000 m³), mainly the Wars, Sawa, Junior, and Sezam department stores along Marszałkowska Street, three twenty-four story and eight eleven story residential (approx. 200,000 m³) and office buildings

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., p. 198 (implementation recommendations of the Competition Judges).

⁵⁸ Z. Karpiński, “Program handlowo-usługowy ‘strony wschodniej’ ul. Marszałkowskiej” [Retail-service program for the “eastern side” of Marszałkowska Street], *Architektura* [Architecture], 1966, no. 8/9, p. 324.

⁵⁹ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1945–1965* [Architecture in Warsaw 1945–1965], Warszawa 2003, p. 88.

⁶⁰ These solutions bring to mind the layout of volumes as proposed by Marek Leykam who was honored with Second Place: Design no. 5 by Architects Marek Leykam, Czesław Czułowski, Andrzej Dzierżawski, and Zbigniew Pawelski (SARP Warsaw); structural engineering: Eng. Stanisław Zalewski; photography: Jan Siudecki; traffic and circulation structures: Eng. Latoszek and M.Eng. Ramsza as in the “SARP and TUP General Competition for the Urban-Architectural Design Concept for the Buildings of the Eastern Side of Marszałkowska Street along the Central Square Segment,” *Architektura* [Architecture], 1959, no. 5, p. 197.

⁶¹ Z. Karpiński, *Wspomnienia* [Memoirs], Warsaw, 2018.

(approx. 500,000 m³),⁶² including the never built Prasa and Chemia skyscrapers. Among the smaller, individually designed facilities worth mentioning are the Relax motion picture theater, the Zodiak restaurant complex,⁶³ and the PKO Bank rotunda.

Pursuant to his professional experience, Jerzy Jakubowicz, in collaboration with Piotr Zajlich, was primarily responsible for the design of the retail facilities—the Sawa and Wars⁶⁴ department stores with a total volume of almost 160,000 m³ and a floor area of approximately 270,000 m². In harmony with the adjacent Junior, the almost twin buildings [fig. 15, 17, 18, and 19], in alignment with the names of the legendary patrons of the city, were designated for men's and women's goods. They encompassed large-scale sales spaces on their three main above-grade levels alongside technical and storage facilities in the basement level as well as the withdrawn superstructure—additional stories above the main roof containing offices and other ancillary facilities. These were up-to-date Postmodern functional facilities of peaceful, almost ascetic form bearing witness to the “less is more” maxim of Mies van der Rohe. They displayed, similarly to the rest of the buildings designed by Karpiński's team, the aspirations of both the architects and the decision-makers in positions of authority.

As can be seen in the design drawings of the interiors by Jakubowicz [fig. 18B, 18C and 19C], the aesthetic glass façades were intended to hide the interior's equally simple albeit abundant in wide-ranging materials and varied colors. As reported by the press as well as in line with the view of the architect, in order to tame the excessively expansive space and creating conditions conducive for sales, the spaces should be “broken up into individual and diverse in mood spaces using a wealth of colors, the most varied finish materials and equipment, and lighting adapted to the specific stands.”⁶⁵

THE PKO BANK ROTUNDA

In addition to the Wars and Sawa, Jerzy Jakubowicz took part in the design of the Universal Foreign Trade Headquarters offices [fig. 17] in collaboration with Jerzy Kowarski.⁶⁶ However, The most interesting building designed by the Eastern Side team, the one for which the Universal serves as a backdrop, was the customer service pavilion of the PKO Bank [fig. 17 and 20–25], termed using the name *rotunda*, a reference to a known type of native historical architecture.

⁶² As in Z. Karpiński, “Program handlowo-usługowy ‘strony wschodniej’ ul. Marszałkowskiej” [Retail-service program for the “eastern side” of Marszałkowska Street], *Architektura* [Architecture], 1966, no. 8/9, p. 324.

⁶³ Designed by Jan Bogusławski and Bohdan Gniewiewski, as in B. Gniewiewski, “Zodiak” – zespół gastronomiczny na Stronie Wschodniej w Warszawie [The Zodiak: Restaurant complex of the Eastern Side in Warsaw], *Architektura* [Architecture], 1970, no. 2, pp. 45–47.

⁶⁴ D. Marek, op. cit., p. 300.

⁶⁵ “Nasz fotoreporter u Jerzego Jakubowicza” [Our photo-reporter at Jerzy Jakubowicz's], op. cit.

⁶⁶ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1945–1965* [Architecture in Warsaw 1945–1965], Warsaw, 2003, p. 88.

It is quite possible that the prototype for the PKO Bank Rotunda was a facility with the centralized layout that in line with Karpiński's competition concept was to have been built on the western side of Marszałkowska Street at its intersection with Jerozolimskie Avenue, in the area of today's Centrum subway station, commonly referred to as "the pan" [fig. 14].

The PKO Bank Rotunda was one of the smaller volume pavilions built in the center of Warsaw, which also included the Chemia pavilion designed by Jan Bogusławski and Bohdan Gniewiewski in 1960 and the 1966 Cepelia pavilion opposite the PKO Bank Rotunda on Dmowskiego Roundabout, designed by Zygmunt Stępiński.⁶⁷ These free-standing, relatively small structures were free of the rigors of the street front buildings, which allowed for a purely designer approach to the project. Their individual solutions regarding form created characteristic landmarks in the urban tissue. The PKO Bank Rotunda, in addition to that function, also visually closed off the planned pedestrian mall of the Eastern Side from its south. Thus, dotting the *i* in this vast project for this part of Warsaw's center.

The technical design for the PKO Bank Rotunda was ready on August 15, 1962.⁶⁸ The building consisted of a below-grade section with a usable floor area of about eight hundred square meters, where the architect located the cash vault and other banking ancillary facilities as well as technical, storage, and maintenance rooms. The above-grade section mainly consisted of the transaction floor and office space on the ground floor and mezzanine with a total area of approximately 1,500 m².⁶⁹ In its above-grade part, the building was designed in the form of a cylinder whose base had a diameter of 34 m. The primary structural solution developed by Stanisław Więcko, the structural engineer, mainly consisted of forty-five steel load-bearing posts for the façade laid out on a circle every 237 cm as well as a single central post and roof trusses characterized by lightness and finesse.

Three characteristic, roofed-over entrances led into the PKO pavilion. These consisted of revolving doors with two emergency exists on their sides.

Since the whole of the pavilion was to be accessible to bank customers, the architect located the services sections and ancillary facilities in the inner part of the circular building. Moreover, due to the need to provide the most space on the transaction floor on the Marszałkowska Street and Jerozolimskie Avenue intersection, the area designated for these services was extended toward the center of the circle [fig. 21]. It is above this area that an essentially open mezzanine with only several office cubicles for the managerial staff [fig. 22 and 25] is supported by trusses resting on nine pillars. Circulation between

⁶⁷ Z. Stępiński, "Warszawski Pawilon Cepelii" [Warsaw's Cepelia pavilion], *Architektura* [Architecture], 1966, no. 8/9, pp. 110–111.

⁶⁸ J. Jakubowicz and Z. Karpiński, *Projekt techniczny architektoniczny* [Architectural and technical design], op. cit.

⁶⁹ Details relating to the PKO Bank Rotunda design based on; Ibid.

the ground floor and mezzanine as well as the basement is by way of an open stairway and elevator. It is above the central ancillary port of the ground floor, on a half-story level, that the architect located a monitoring point to facilitate the security of the bank space. The transaction floor service counter encircling the service section, in contrast to the circles of the main plan for the PKO Bank Rotunda consisted of a polygon [fig. 21].

Supported by the perimeter and central post, the roof is built using spatial trusses forming a characteristic fanlike design extending beyond the façade in a toothed form reminiscent of a general's symbol of rank. The architect located roof drainage in the center of the inward sloping roof [fig. 23].

The eccentric arrangement of the circle supporting the continuous glass curtain wall of the cylinder and the interior circle marked by the layout of posts supporting the mezzanine floor and the massive central post is reflected in the layout of the roof trusses and the ultimate height of the glass façade that varies by about two meters between its lowest and highest points [fig. 23]. In spite of such a solution, the architect simulated a symmetrical plan layout—by projecting the eccentric juxtaposition of the circles of the ground floor and mezzanine it was hiding [fig. 17]. What is known as the fifth elevation was most certainly the most interesting solution from among those built as a part of the Eastern Side. The architect took care that it attracted the eye of the observer from higher buildings such as the Palace of Culture and Science building. With a little bit of imagination, the PKO Bank Rotunda roof can be interpreted as a sculptured, expressionistic depiction of a whirling propeller of a Royal Air Force aircraft [fig. 17]. It proved to be so picturesque and recognizable an element that, quite possible, it was utilized in creating the DTC Centrum Department Store logo, which probably mapped the roof plan in graphic form inspired by its fanlike design [fig. 27].⁷⁰

In any case, the subtle form of the PKO pavilion, like the whole of the buildings of the Eastern Side, contrasted, or actually argued with the gargantuan mass of the Palace of Culture and Science building regarding the manner of creating and the character of urban building structure. The architecture of the PKO Bank Rotunda also presented an approach to bank architecture that had not been traditionally used. Open, spacious, and delicate, the building was relatively exceptional in terms of banks, which tended to be associated with massive buildings safeguarding deposits, mainly in the form of cash at that time.

According to family sources, in developing the PKO pavilion the architect wanted to make the connection with the prewar PKO money cans. If this is indeed true, then this connection can be seen in the zigzag crowning of the building, a motif found in those prewar piggy banks [fig. 26]. In a symbolic way, the rotunda—piggy bank, using its sunken roof, collected raindrops instead of coins. Thus, it was a work whose closed form made

⁷⁰ The logo was designed by Herbert Hilscher, winner of a closed competition held in 1967, as in T. Lachowski, *Permanently remanent, Polska grafika reklamowa w czasach PRL-u* [Nonstop inventory: Polish advertising graphic arts in the times of the Polish People's Republic], Warsaw, 2006.

reference to an artifact from out of the past. The design for the PKO pavilion is such and for this reason can be attributed to a later stream, a Modernism replete with ambiguity and quiet possible one of the first harbingers of the approaching Postmodernism that arrived in Poland too early, a Poland just shaking off Socialist Realism.

Without a doubt the PKO Bank Rotunda boldly competed with the Palace of Culture and Science building for first place in the most easily identified symbol of the capital.

IMMIGRATION AGAIN

Jerzy Jakubiowicz ended working with the WBPB Warsaw Office for General Building Design (formerly Miastoprojekt Warsaw Downtown) in January of 1966.⁷¹ These were the final years that he lived in Poland. According to family sources he was disenchanted with the low quality of workmanship. This particularly applied to the effect achieved in the PKO Bank Rotunda façade, which did not meet the author's expectations. He had assumed significantly larger sheets of curved glass with an anti-solar coating.⁷² This was not done. Unfortunately this was the real world in this time of economic shortfalls, which even in the case of high quality design work and priority national projects often resulted in implementations executed with limited means and of available materials. Design fineness was forced to connect with the paltriness of everyday life. It is also possible that the political situation in Poland influenced his decision to emigrate. Never before had he experienced functioning in a country of what was known as the "eastern bloc" and there is no doubt he was unable to adapt to it. Economics could also have influenced his leaving the country. As a result, Jakubowicz soon emigrated to the United States. It was in October of 1968 that he was already living in Sudbury, Massachusetts together with his family⁷³ and was employed in the design studio of Robert Dion.⁷⁴ In September of 1970, he became a member of the Boston Society of Architects.⁷⁵ In spite of the fact that he continued to work as an architect, he devoted himself to painting with increased passion. Over the years 1969–1970 he presented his sketches and watercolor works at Cuttyhunk Island (twice) and during the festival in Framingham, where he presented landscapes and marine themes at the Temple Beth Am at the turn of October and November of 1970.⁷⁶ In 1973 he also developed a design for Heritage Park in Sudbury for the Bicentenary Planning

⁷¹ "Str. Wsch.. ul. Marszałk. 'Wars' 'Sawa' Blok nr 11 'Centrum'" file [Eastern side of Marszałkowska Street: Wars and Sawa, Block no. 11 Downtown], Department of Archives, Organizational Office of Warsaw City Hall, ref. no. 14/1367.

⁷² "This will be the first time that special tinted glass (as used in the manufacture of sunglasses) will be used as a building material in Warsaw. This will effectively protect all inside the rotunda against sunlight and street noise." As in: op. cit.

⁷³ Postcard dated October 18, 1968, from the family collections.

⁷⁴ "Local Artist Exhibits in Framingham," October 26, 1972, press clipping from an unidentified periodical, from the family collections.

⁷⁵ Certificate of acceptance to the Boston Society of Architects dated September 16, 1970, from the family collections.

⁷⁶ "Local Artist ...," op. cit.

Committee behind preparations for the 1976 celebrations for the 200th anniversary of the American Revolution and of the Declaration of Independence of the United States of America.⁷⁷ Unfortunately, Jakubowicz [fig. 28] did not live to see the celebrations and the implementation of his concept as he died on February 9, 1974 in the United States. His ashes were laid to rest at Warsaw's Powązki cemetery.

CONCLUSION

The life and creativity of Jerzy Jakubowicz fell upon exceptionally stormy years. His studies were interrupted by the war. He completed them as an immigrant in a foreign country. It turned out that he could not independently work as an architect there. It was only in the Poland subjugated by communist authorities that he received this possibility. However, his design work in Poland did not even span a decade. For this reason he did not leave many of his built design in his homeland. However, he did create iconic and novel works in the center of the capital thanks to which he is among the group of creators of outstanding works of Polish architecture. It should only be regretted that the PKO Bank Rotunda did not survive to this day, which would have been possible assuming appropriate renovation technologies and good will on the part of decision-makers.

Acknowledgements

Thanks are due Anna Jakubowicz-Berger and Krzysztof Pęski for providing much valuable information and access to documents, photographs, and mementos in the family collections. This assisted in the preparing of this publication in an invaluable way.

All possible efforts were made to receive the consent of the creator or his heirs to publish photographs 16A and 16B. Due to the fact that those holding the rights to these photographs could not be found prior to publication, appropriate actions will be taken regarding proper licensing immediately when they come forward.

SUMMARY

The article is devoted to Architect Jerzy Jakubowicz, the designer of one of Warsaw's most iconic buildings—the PKO Bank Rotunda. Jakubowicz started his studies at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology prior to World War II. During the war he served as an RAF pilot. In 1946 he completed his studies at the Polish School of Architecture in Great Britain. At the turn of the 1950s and 60s, after about twenty years of emigration, he returned to Poland and worked with the team of Zbigniew Karpiński on the designs for the Eastern Side of Marszałkowska Street in Warsaw. His participation primarily involved the development of designs for the Wars

⁷⁷ "Sudbury Town, Report 1973," Sudbury, Massachusetts.

and Sawa department stores (together with Architect P. Zajlich) as well as the PKO Bank pavilion, referred to as the PKO Bank Rotunda. Jakubowicz again emigrated in the second half of the 1960s. This time it was to the United States where is spent the rest of his life.

Key words: Jerzy Jakubowicz, Zbigniew Karpiński, PKO Bank Rotunda, Eastern Side of Marszałkowska Street, Modernism, Postmodernism.